ગ્રન્થોદય ગ્રન્થમાળા મણકો ૫ મો.

શ્રી નવલ

કુંદન અને કુસુમ:

ભાગ ૫ મો.

આધુનિક આર્ય ઘરસંસારનું પ્રતિબિંબ

અથવા

સુધારાનો સાર કે ફૅશનનો માર ?

દોહરો.

કહ્યાગરો છે દીકરો ગુણવંતી છે નાર,
જેના ઘરમાં તે વસે ધન્ય તેનો અવતાર.

લખનાર

ત્રિવેદી રણછોડલાલ મહાસુખરામ કવિ.

રાયપુર–અમદાવાદ.

પ્રકાશક

હરિભાઈ દલપતરામ પટેલ.

શાહપુર–અમદાવાદ.

મુલ્ય એક રૂપિયો.

આવૃત્તિ ૨ જી.   પ્રત ૫૦૦.

સંવત ૧૯૭૪.   સને ૧૯૧૮.

અમદાવાદ—શહાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં હરિભાઇ
દલપતરામે પોતાના "ગ્રન્થોદય" પ્રેસમાં છાપી.

*   *   *   *   *

सार्दुल विक्रीडित छंद.

न्यायार्जित धनस्तत्व ज्ञाननिष्ठोऽतिथि प्रियः ।
शास्त्रवित्सत्यवादीच गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥
यद्रिामायद्चिरमायद्तिनयोविनयधीगुणोपेतः।
तनयेतनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥

ન્યાયથી ધનને ઉપાર્જન કરનાર, તત્વજ્ઞાન ઉપર નિષ્ઠા રાખનાર, અતિથી ઉપર પ્રીતિ રાખનાર, શાસ્ત્ર જાણનાર અને સત્ય વચન બોલનાર એવો ગૃહસ્થ હોય તોપણ તે મુક્તિને પામે છે. જો સ્ત્રી હોય, લક્ષ્મી હોય, વિનય અને બુદ્ધિના ગુણવાળો પુત્ર હોય અને પુત્રમાં પુત્રની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તો તેથી ઇંદ્રના નગરમાં શું અધિક છે ? ! !

વૃદ્ધચાણક્ય નીતિસમુચ્ચય.

શ્રી સરસ્વતિ પ્રેમશૌર્ય મંદિર.

સ્નેહરશ્મિ.

યુગલ કાવ્ય.

દોહરા.

અનંત રાગી ઉભયના તરંગનો નહિ તોડ,
નેકી ટેકી નેહના શંકર ને રણછોડ.
અંકુશ એકજ ઈશનો મિથ્યા અવર કરોડ,
સારાના સંગી સદા શંકર ને રણછોડ.
સ્વારથ સાહી સાથમાં ઝડપે આવી ઝોડ,
મન વરતી મનમાં હસે શંકરને રણછોડ.
જન મન રંજન કારણે કરતા દોડાદોડ,
કદર કરે કોવિદ કો શંકર ને રણછોડ.
અવાસ અમદાવાદમાં રૂડો રાયપૂર રોડ,
રહે પખાલી પોળમાં શંકર ને રણછોડ.

ગઝલ.

હૃદય રંગે રસિકોનું કવિની તે કવિતા છે,
કદી બાળા કદી મૂગ્ધા કવિની તે કવિતા છે;
નમેલી કુંજમાં જેવી લલિતાંગી લલિતા છે,
મધુરૂં તે બોલતી મેના કવિની તે કવિતા છે.
દીસે દીવ્યામ્બરી દેવી સુકીર્ત્તિમાં સવિતા છે,
શ્રવે વિશ્વે સુધાવેલી કવિની તે કવિતા છે.
સુગંધીથી સુરે વન્દી સુખાનન્દી સરિતા છે,
ઝીલે જેમાં જનો જુગતે કવિની તે કવિતા છે.

મહીકાંઠા ગેઝેટ પત્ર.

કહ્યાગરો દીકરો

एकोऽपि गुणवान्पुत्रो निर्गुणैः किं शतैरपि ।
एकश्चन्द्रो जगच्चक्षुर्नक्षत्रैः किं प्रयोजनम् ॥

એક પણ જો ગુણવાન પુત્ર હોય તો સારૂ, એક સેંકડો નિર્ગુણ પુત્રો હોય તે શા કામના? એક પણ ચંદ્ર જગતનાં નેત્ર કહેવાય છે અને સેંકડો તારાઓથી શું પ્રયોજન છે? શુક્રનીતિ.

एकेनापि सुपुत्रेण जायमानेन सत्कुलम्
शशिना चैव गगनं सर्वदैवोज्ज्वलीकृतम् ॥

એક ચંદ્રથી જેમ આકાશ ઉજવલ થાય છે, તેમ એક સારો પુત્ર થવાથી આખુ કુળ ઉજવળ થઇ જાય છે.
ઔશનસસ્મૃતિ.

एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम् ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति रासभी ॥

સિંહણ એક સારા પુત્રથી નિર્ભય થઇ સુવે છે અને ગધેડી દશ પુત્રો છતાં તેઓની સાથે ભારને વહન કરે છે.
પ્રમાણ સહસ્રી.

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन भासते ।
कुलंपुरुष सिंहेन चन्द्रेणेवहिशर्वरी ॥

એક ચંદ્રથી જેમ રાત્રી શોભે છે, તેમ વિદ્યાવાન અને પુરૂષોમાં સિંહ જેવા એક પુત્રથી આખું કુળ શોભે છે.
મહાભારત—અનુશાસન પર્વ.

ગઝલ—કવ્વાલી.

કહ્યું માબાપનું ધરિ કાન સહ્યું સૌ દુઃખ સુખ સમાન,
ગ્રહ્યું ઘરબારી થઇને જ્ઞાન પૂરો એ પુત્ર પૂન્યશાળી !
દીઠા દુનિયામાં એ મોટા દેવ સાધી છે સાચી સ્નેહની સેવ,
માનીને મીઠો મોંઘો મેવ પૂરો એ પુત્ર પૂન્યશાળી !
તિરથમાં જોઇ તાતની ખાટ નાહ્યો મા વેણ ગંગા ઘાટ,
દર્શનમાં શોધી ચાકરી વાટ પૂરો એ પુત્ર પૂન્યશાળી !
ઝીલ્યાં માબાપનાં સૌ વેણ મીઠાં જાણ્યાં છે કડવાં કેણ,
ચૂમ્યા છે ચર્ણ ઢાળી નેણ પૂરો એ પુત્ર પૂન્યશાળી !

ગુણવંતી નાર

व्रतोपवासनियमं पतिमुल्लं यथाचरेत् ।
आयुष्यं हरतेभर्तुः मृतानरकमृच्छति ॥

જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામિના વચનનો તિરસ્કાર કરી કોઈ પણ વૃત અથવા ઉપાસના નિયમો પાળે છે, તેનાથી ધર્મ થતો નથી, પરંતુ પોતાના સ્વામિનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે, અને પોતે વૃત કરવાથી સ્વર્ગ ન મળતાં નરકાવસ્થામાં પડે છે. પ્રસંગ રત્નાવળી.

अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गुकृच्छ्रमयावहम् ।
जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियः ॥

સ્વામિનું વચન ન પાળવાથી સ્વર્ગ મળતું નથી, તેમ કીર્તિ પણ મળતી નથી, અને જ્યાં ત્યાં અપમાન અથવા તિરસ્કાર થાય છે, માટે કુળવાન સ્ત્રીઓએ હમેશાં સ્વામીના વચનોનું પાલન કરવું. ચાણક્યનીતિ.

पतियानामाभि चरतिमनो वाग्देहसंयुता ।
साभर्तृलोकमाप्नोतिसाद्भिः साध्वीतिचोच्यते ॥

જે સ્ત્રી પોતાના પતિનું વચન મન વાણી અને તનથી પણ ઉલ્લંઘન કરતી નથી, એટલે પતિ પર પોતાનું મન ખોટા ભાવથી રાખતી નથી, સ્વામિને કાંઇ તુચ્છ શબ્દ કહેતી નથી, પોતાની કાયાથી પણ પતિ ભક્તિ કરે તો તેને હમેશાં સુખ રહે છે અને તેનું નામ સાધ્વી કહેવાય છે.

માનવ ધર્મશાસ્ત્ર.

ગઝલ—કવ્વાલી.

વિલોકી કંથને કોડે, આંગણીએ આવતો દોડે,
વધાવી વ્હાલે કરજોડે જીવનની દોરી વ્હાલી એ !
મધુરા મોહના મંત્રે રસીલા ભાવના જંત્રે,
નચાવે કામના તંત્રે જીવનની દોરી વ્હાલી એ !
કરે રસમસ અદા ભાવે રસિક રીઝવે લલિત લ્હાવે,
બાંધે પિયુ પ્રેમના દાવે જીવનની દોરી વ્હાલી એ !
જમાડે મનની વાની પીવાડે પ્રીતનું પાણી,
સુવાડે દીલચમન શાણી જીવનની દોરી વ્હાલી એ !

પ્રસ્તાવના.

કુંદન અને કુસુમ નામક નવલકથાના ચાર ભાગની કદર કદરદાન આલમમાં પૂરતી થવાથી પ્રસ્તુત નવલકથાનો પાંચમો ભાગ પ્રકટ કરવાનું સાહસ આદરવામાં આવે છે.

આ ભાગની વસ્તુને વધારે વિસ્તારમાં વધારવામાં આવી છે, અર્થાત્ કથાને વસ્તુગ્રાહી બનાવી વસ્તુનું વધારે દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. રસ અને ભાવ ચાર ભાગ કરતાં પાંચમા ભાગમાં કદાચ આછા અને ઓછા અવલોકાશે, પણ વસ્તુના વાંચકોને વસ્તુનો વધારો જોઇ કાંક ઓરજ આનંદ ઉત્પન્ન થશે. એક લાંબી નવલકથાના વધુ ભાગોમાં વસ્તુ વાંચનમાં રસ ભાવ અને વસ્તુની સમાનતા જેવી જોઇએ તેવી રીતે રાખવી ઘણીજ મુશ્કેલ પડેછે. કુદરતના મસ્ત અને કુશળ લેખકના હાથેજ આ ત્રણ.વસ્તુની સમાનતા સચવાયેલી દૃશ્યમાન થાય છે. વાંચકોની અભિરૂચી, નવલકથાનું હારદ, પાત્રોની પવિત્રતા, જમાનાનું નિરક્ષણ અને સ્નેહીઓની સમીક્ષા ચર્ચા અને ટીકા એ દરેકને મગજમાં રાખી કથા ગાથાને સાંધી બાંધી પ્રકટ કરવી પડે છે. અનેક પ્રકારના અપવાદોની માથે છાબ મૂકી લેખકને જગત ભિંત સમાન માની કથા કાર્ય કરવું પડે છે. પ્રસ્તુત લેખકને પણ સાહીત્યાર્થી અને સ્વધંધાર્થીઓની અમીદ્રષ્ટિથી મૌન ધા-

રણુ કરી નવલ પ્રદેશમાં વિચરવું પડે છે. જેટલું ખોયું તેટલું જોયું, અને જેટલું જાણ્યું તેટલું માણ્યું એ પ્રમાણે વ્યવહાર દર્શનમાંથી મળેલ અંગત અનુભવ પરથી પ્રસ્તુત નવલકથા યોજાઈ છે અને વર્ત્તમાન પ્રવાહમાં વહન કરાતી કરાતી યોજાય છે. આનડત પ્રમાણે અનુભવ ગાંડી ઘેલી ભાષામાં જમાનાને અવલોકતા પારખતા કલ્પનાના સિદ્ધાંતથી અને વર્ત્તમાન વખતમાં ઉદ્‌ભવતા વિવિધ વૃતાંતના દ્રષ્ટાંતથી ગુણાનુરાગી ગ્રાહકો સમક્ષ આલેખાય છે. જે જે અવનવા પ્રસંગોનાં રૂપકો કથામાં ગુંથાય છે તે વિદ્વતા બતાવવા સારૂ નહિ પણ ફક્ત સુધારાના પ્રવાહમાં આગળ વધતાં જમાનાના જનમંડળના રંગ ઢંગનો અંચ્છો ઘડો મળે અને તેથી જુના નવાનો મુકાબલો સારી રીતે કરી શકાય અને મનને સત્યતાનું ધોરણુ આપી શકાય એટલા સારૂ જ આ પ્રયત્ન આદરવામાં આવેલ છે. પાને પાને અને પંકતિયે પંકતિયે ભાષાની અનેક ખામીઓ અને ઊણીઓ માલમ પડે એ સ્વભાવિક છે; પરંતુ ગુણવાન ગ્રાહકો ફક્ત ગુણનું જ ગ્રહણુ કરશે તો લેખક પોતાના શ્રમને સફળ થએલો માની આનંદ પામશે ! એજ.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ નવલકથાના પાંચમા ભાગની પણ બીજી આવૃત્તિ કાઢવામાં આવી છે. આ ભાગમાં પણ અગાઉના ભાગોની માફક ચિત્રદર્શન કથાનો નવિન ઉમેરો કરવામાં આવેલ છે. આ સંબંધમાં વધુ વિવેચન નહિ કરતાં તેની કસોટી કદરદાન વાંચકગણને જ સોંપી વિરામી આનંદ પામું છું.

રાયપુર પખાલીની પોળ
અગડાવાડ–અમદાવાદ

લી.
ત્રિવેદી. રણછોડલાલ મહાસુખરામ કવિ.

સુંદરી સ્વરૂપ.

ઘોળ.

પતિવ્રતા પુરી તે જાણો પતિ ગણે પરમેશ જોને,
જીવના જીવનહાર ગણીને જપતી જાપ હમેશ જોને:—૦
સદાય સેવે નિજ સ્વામીને દુભવતી નવ લેશ જોને,
વરના વિચારને રે' મળતી કરતી કદિ ના કલેશ જોને:—૦
વર જમીને ઉઠ્યા પાછળ જમતી એ નિરધાર જોને,
રજની પણ વર પોઢ્યા પાખે સૂતી તે ન લગાર જોને:—૦
પરનર પિતુ ભ્રાતા સમ પેખે નિજવર હૈયાહાર જોને,
પરનું સુખ પેખી નવ પીડે નિજવરને નિરધાર જોને:—૦
વરની આવકને અવલોકી જાવક જે કરનાર જોને,
ચલવે ઘર રૂપ રાજ સુરીતે કરકસરે સુખસાર જોને:—૦
સુખ આવે નવ જે છલકાતી દુઃખથી નવ ડરનાર જોને,
સંકટમાં પણ ધીરજ ધારી શાન્ત સદા રહેનાર જોને:—૦
ઉચ્ચરતી મુખ વેણ મધુરાં વરથી વારંવાર જોને,
ઘરની ગુપ્તજ વાત કદાપી પરને નવ કરનાર જોને:—૦
વચનામૃત રસપાન કરાવી પિયુ મન રાખે પ્રસન્ન જોને,
એ રીતે જેણે પતિવ્રત પાળ્યું તે પ્રમદાને ધન્ય જોને:—૦

દીવાળી.

નમુ નમુ તને મારી માતૃ ભૂમી !!

ગરબી.

નમુ નમુ તને મારી માતૃ ભૂમી
નમુ નમુ તને મારી ભર્ત ભૂમી;
હિન્દ ભૂમી નમુ દેવ ભૂમી નમુ,
આર્ય ભૂમી નમુ વિર ભૂમી નમુ.
વન્દુ તને વ્હાલી બ્રહ્મ ભૂમી:--૦

સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રે તારી સત્યથી કુખ શોભાવી,
તે ગુણ સત્યનો દે તુજ તનુજોના અંતર માંહી ઠસાવી:--૦
ધર્મિષ્ઠ ધર્મરાજાએ ધર્મે ધર્મ ધ્વજા કર ધારી,
આર્ય બાલુડાંને ધર્મ તે આપી પ્રીત લેજે તારી:--૦
જ્ઞાની જનક વિદેહી નરેશે જ્ઞાનથી કીર્તિ ઉજાળી,
એ જ્ઞાન આર્ય અરભકને આપ મા જેથી થાયે પુન્યશાળી--૦
દયાળુ દેશના દીપક વિક્રમે દયાથી દેહ દીપાવી,
ભારત પુત્રોમાં પરદુ:ખભંજન ગુણને દે મા વસાવી:--૦
રઘુકુળ ભૂષણ રામ રાજાએ અષ્ટાંગે નીતિને ધારી,
તે ગુણ નીતિનો આપ મા પ્રેમે જેથી સંતતિ થાયે સારી--૦

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.		વિષય.	પૃષ્ઠ.
,, ૧ લું.		પિતાની તાલમેલ કે સુતાની લે મેલ?	૧
,, ૨ જું.		સુધારાનો ઑાલ કે કુધારાનો કૉલ?	૪૦
,, ૩ જું.		સખાવતની આરસી કે પરગજુ પારસી	૬૯
,, ૪ થું.		તારનારી બાયડી કે સારનારી શાયડી?	૮૮
,, ૫ મું.		સુધારાનો શંખ કે ફૅશનનો ડંખ?	૧૧૮
,, ૬ ઠું.		વિધીનો આંક કે ભાગ્યનો વાંક?	૧૩૮
,, ૭ મું.		કન્યાની હાય કે પાપની લ્હાય?	૧૭૨
,, ૮ મું.		સ્નેહની શિક્ષા કે દેહની દિક્ષા?	૧૯૫

ભાગ ૫ મો.

(આવૃત્તિ બીજી)

કુંદન અને કુસુમ.

સોલ એજન્ટ

હરગોવનદાસ હરજીવનદાસ

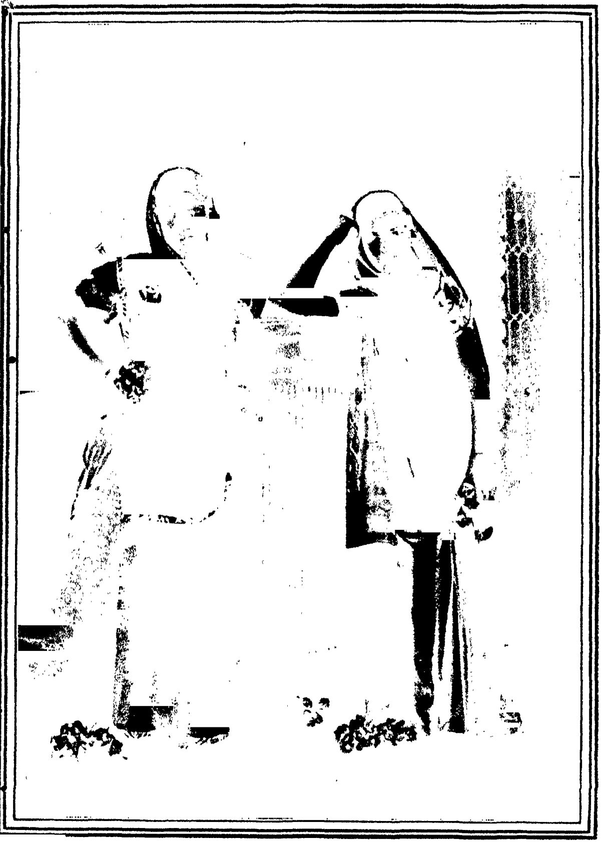
બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

મંગળ ગીત.

ધ્રુપદ.

વન્દુ વિભુ કાન્તી કરણ, શાન્તી ભરણ:
ભ્રાન્તી હરણ, દીનાનાથ:—૦
તારણ તરણ કારણ કરણ,
મારણ મરણ ધારણ ધરણ;
ત્રાતા દાતા પ્રણતપાલ પરમ કૃપાળ,
કરે। કલ્યાણ ધારી હાથ:—૦

કુંદન અને કુસુમ.

શ્રી પરમાત્મને નમઃ
શ્રી નવલ

કુંદન

અને

કુસુમ.

આધુનિક આર્ય ઘરસંસારનું પ્રતિબિંબ
અથવા
સુધારાનો સાર કે ફૅશનનો માર.

ભાગ ૫ મો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પિતાની તાલમેલ કે સુતાની લે મેલ!

દોહરો.

રંગે રંગી હૃદયને, રંગે રંગે અંગ;
રંગ બતાવી કારમો, કરે પલકમાં દંગ.

ભાવી નચાવે છે, ભાવ નાચે છે; લોચન રચાવે છે, મન રાચે છે; પ્રીતિ જચાવે છે, પ્રેમી જાચે છે; છતાં ભાવના તારા-

મૈત્રી અને પ્રીતિ સંસ્કારી અધિકારીના હૃદયમાં પળે પળે જાગે છે, જગાવે છે અને જીગરકુંડમાં મનશ્રીફળ હોમાવી પ્રીતિદેવીને પ્રસન્ન કરાવી વર પ્રાપ્ત કરાવતાં ભાવી ભાવ ખાઇ લાત મારી ન્યારૂ થાય છે! વાહ પ્રીતિ તારી પણ ન્યારી ગતિ!!

એ આશા સંજીવની પળ પળે અંકુર ફુટે નવા,
વાયુ વેગ ધરી ચઢે મન નગે દષ્ટે વિલોકે હવા;
ભાવી ભેદ અભેદમાં મન ભૂલી ઉદ્યોગ ઝાઝા ધરે,
ખત્તા ખાતુ ખાંતથી ખુબ ખરે માંડયું ન છાંડયું કરે.

કવિ મહાસુખરામ નરભેરામ.

પ્રેમ ભીરૂને સાહસી અને સાહસીને ભીરૂ કરે છે. એ પ્રકૃતિને પુરૂષ અને પુરૂષને પ્રકૃતિ કરે છે; એ સબળને દુર્બળ અને દુર્બળને સબળ કરે છે અને બાળકને પ્રવીણ અને પ્રવીણને નવીન કરે છે. પ્રેમ આંધળાને આંખ આપે છે અને આંખવાળાને આંધળો કરે છે; પંડીતને મૂર્ખ અને મૂર્ખને પંડીત, મૂંગાને બોલતો અને બોલતાને મૂંગો કરે છે; આથી કરીને પ્રેમ વિશુદ્ધ ધર્મમય વિશ્વમાં મનાય છે.

*　　*　　*　　*

નચાવતી કાંઈ નખરાં કરીને વિશ્વને પ્રીતિ દેવી,
પચાવતી પ્રીત પારો આપીને પ્રેમીને પ્રીતિ દેવી;
એ સ્વર્ગ તણી છે દેવી જેને રક્ષા દેવતા સેવી,

પાવક પંથે પ્રેમી ચઢાવી પ્રાણ લેતી એ એવી.
હૃદય કુંડમાં મન શ્રીફળથી પ્રસન્ન કરે હરી દેવી ! !

" ગંગાકે ન ગોરકે ગિરીશકે ન ગોવિંદકે,
ગોતકે ન જોતકે ન જાયે રાહ ગિરેકે;
કાહુકે ન સંગી ન તરંગી બ્હેન બાનજીકે,
મન અતિ ખોટે સોટ ખાઇ હે જમીરકે.
ગ્વાલ કવિ નારીકો ખસમ ગિને નેહહીતે,
ધર્મકો પશમ ગિને પાતકી શરીરકે;
નિમકહરામ બદકામ કરે તાજે તાજે,
બાજે બાજે બેટી બહન ગુરૂકે ન પીરકે. "

સાહીત્ય સંગ્રહ.

" એ બુઢ્ઢા હવે તો કાંઇ સમજ, ધોળામાં ધુળ નાંખી, લાખનો મટી રાખનો થયો, તોય હજી એવોને એવો રહ્યો!!"

" એ જમાનાના જોદ્ધા હવે તારી તરવાર મ્યાનમાં રાખ! જેમ આવે તેમ બધું મોઢેથી ન ભાંખ! આજ કાલનો જોગી અને ઢીંચણ સામી જટા, સોસો ચુઆ મારી મનીબાઈ પાટે બેઠાં. એ અક્કલના ઇસ્કોતરા, મોભાગ્ર બુદ્ધિના મૂંઢ મૂળીઆ તારા બાપ ત્રીકમાને જઈ પુછ કે તેં કેટલાનાં ગળાં રેંશ્યાં? કેટલાના પેટ ઉપર પગ દીધા? કોના કોના કપાળમાં ડામ દીધા? કાળી રાતે કેટલાની ગરદનપર છરીઓ મુકી? પેલા તારા કાકા કેવળીઆએ કેટલાને કુણીએ મધ ચોપડી કુવામાં ઉતારી વરત વાઢી નાંખ્યાં? મારો દીકરો હાથે કરીને મારૂં ડાચુ ઉઘડાવે છે!"

"એ ધનના ઢોલકા, સ્વાર્થ રસાલાના ઉંટ, એ રાયજી રાભા

હવે તો કાંક ભાન રાખ! હાથે કરી શું કામ હળવો થાય છે? નાહક પતરાજીમાં તણાઈ જાય છે! એ તારૂં પેટ સડી ગયું, નકટા નફ્ટ તારી 'સાઠી બુદ્ધિ નાઠી'!! તારા જીવતાં તારી દીકરીનો મોસાળમાં વિવાહ થાય, છોકરાં હાથથી જાય, દીકરી નાતરે જાય અને તું અહીં બેઠો બેઠો પૈસાની વાની ખાય! હત્ તારા નામ પર ધુળ પડે! ઢાંકણીમાં પાણી લઈ ડુબી મર!!"

"એ દીકરા મૂળીઆ એમ મને પાણી ન ચઢે! નાહક પાણો મુકે આ રાયજીને અસર ન થાય! એ તારા જેવા ચરમીઆ તો કંઈક મારા પેટમાં કુદે છે! જમાનો ફરે તેમ માણસે ફરવું જોઇએ! નાહક પ્રમાણિકતાની ચાદર ઓઢી જમાનામાં ફરનારા કંઈક પાયમાલ થઈ પોક મુકતા થયા. જેણે સમો ભણી ચાલતા પ્રવાહમાં ચાલવા માંડયું તેજ આ જગતમાં જીત્યો; બાકી પેટ બળતા અદેખા ભસ ભસ કરનારા કંઈક હારી ગયા અને હતા નહતા થઇ જોત જોતામાં ખુવાર (ચીંથરે હાલ) કંગાલ થયા! મારા બેટા ભણ્યા પણ ગણ્યા નહીં! 'પેટમાં પૂમડુ પલળે એટલું પાણી હોય નહીં અને મારૂં નામ દરીયાવખાન કહો;' 'ઉંદરને જોઈ ચાર ગજ કુદે અને મારૂં નામ વાઘમારખાં કહો!!' કમાવાની પ્હોંચ નહીં; ઘરડાનું રળેલું ખાવું, જૂના ટાંકાનું પાણી પીવું અને ઘરડાની નીંદા કરવી એજ શીખ્યા છે! મારા દીકરા મને શીખામણ આપવા આવ્યા છે? પગ નીચે દવ સળગે છે એ દેખાતો નથી. તારા બાપે અને તારા કાકાએ કેટલી નોટો વટાવી અને કેટલાકનાં સાટાં કર્યાં તે તો તપાસી જોને પછી મને કહેવા આવ!"

"એ મારા કાકા મારો તો જીવ બળે છે ત્યારેજ હું તમને કહું છું. આ ચૌટે ચકલે વાટે ઘાટે અને હાટે બધે તમારી નિંદા થાય છે!! લોક પાછળ બોલે છે અને હુ તમને મોં પર કહું છું; ખોટું લગાડશો નહીં. જ્યાંથી બગડી ત્યાંથી કાપી નાંખો!! હવે ઘરડા થયા કાંક દુનીયાની લાજ રાખો! એ તમારો તો ભવિષ્યમાં ઘડો લેવાશે; માટે નાહક આબરૂનો ઘડો લાડવો ન કરો અને વિચારીને ડગ ભરો."

"જેવાં તારા બાપે ડગ ભર્યા છે એવાં અમે ભરીશું! 'કરતા હોય સો કીજીએ ઓર ન કીજે કબ, મુંડી રહે શેવાળમાં ને ઉંચા રહે પગ.' માટે 'જે થતું હોય તે કરીએ અને છાના-માના છાશની દોણી ભરીએ!' બહુ બોલ્યામાં બગડે અને દુનિયા લાત મારી મારી રગડે, માટે 'સાંઇકા ટટુ ચલને દો' કરવામાંજ સુખ છે!!"

"એ ફાધર વિલિયમ રાયજી! મારા કાકાએ અને બાપા-એ તો બોળ્યું, રોળ્યું પણ તમે તો કાંક સુધારો! હજી બાજી હાથમાં છે. ચેતો! ચેત્યાનો સમય છે. મારી કાકી અને બ્હેનને ભાવનગરથી પાછાં બોલાવી તમારો ઘર સંસાર સુધારો!! આંગણે કંકુનો વિવાહ માંડી મંગળ વરતાવો અને આનંદ ડંકો ઉજળાં કાર્ય કરી વગડાવો! છતાં માબાપે મોસાળીઆં વિવાહ કરે તો તમારા નામને કલંક લાગે, પૂર્વજની આબરૂપર પાણી ફરે."

"મારા જીવતાં કુંદનનો વિવાહ કરનાર કોણ છે? એ તો બધાં બ્હાનાં છે, નાનાં છોકરાંને સમજાવવાનો ખેલ છે,

પોતાના મનનું ધાર્યું કરવાની તાલમેલ છે! હુ મારે બેઠો બેઠો મૂંગે મોઢે બધો ખેલ જોયા કરૂં છું; જેવો દાવ આવશે કે એવી તો સોગટી લગાવીશ કે કુંદનનાં મોસાળીઆં મને આખી જીંદગી યાદ કરશે!! અત્યારે મને થાપ આંપી મા દીકરી ભાવનગર ભાગી ગયાં છે તો ભલે ભાગ્યાં પણ લાગ આવ્યે એવા તો કાન ઉધાડીંશ કે તે પણ રાયજીને મરતાં જીવતાં ઓળખી જશે."

"કાકા હવે બધા તડાકા જવા દો. વેળાસર ચેતી જાઓ; કાળ કાળનું કામ કરે છે. કયાંક તમારી આંખ મીંચાશે તો સદાને માટે કાળાટીલી રહી જશે!"

"અરે શું ઢેખાળા આંખ મીંચાય હજુ તો જમ જેવોં છું! મોત છે કયાં? એને તો હુ રાત દીવસ ખાઈ પીને શોધું છું! મરવાની શી નવાઇ છે? પ્રાણી માત્રને મરવું છે, કોઈ અમરપાટો લઇને આવ્યા નથી. ખાલી મોતનો ડર ધરી પોતાના આદરેલા કાર્યમાં પાછા ફરવું એતો બ્હીકણનું કામ છે. મોતનો ડર ધર્યે કે મોતનો આનંદ કર્યે મોતને દયા અને ગુસ્સો નથી; એતો એનું કાર્ય માનવ જીવનની કક્ષાની હદમાં રહીને કર્યે જાય છે. કાળની ફાળ અટકાવવાને કોઈ બળવાન નથી; માટે જે કાર્ય કાલે કરવાનાં હોય તે કાર્ય કાળ બળના ડરથી આજને આજ કરવાં જોઇએ! કાર્ય કરવામાં ઢીલ કરવી એ એક ભયંકર ચીજ છે!"

"વાહરે કાકા વાહ! તમારા બોલવાનો તો કાંઇ ધરોજ નથી. ગાડાનું પૈડું ફરે તેમ તમારા વિચાર ફરે છે. તમારા મનનો ખુલાસો કોઇથી પણ કળી શકાતો નથી. જે કોઇ એ

બોલ તમને તમારા હીતના કહે તેને તમે હવામાં અદ્ધર ઉડાવો છો! બોલવામાંજ ડહાપણ બતાવવામાં પૂરા છો પણ બોલેલું કરવામાં તો તમે સાવ અધુરા છો. કાકા હવે સાઠ વરસ થઇ ગયાં, કાલ સવારે પથારીમાં લાંબા થશો માટે બગડી બાજી સુધારો; આડાંઅવળાં કાળાં ધોળાં કરવાં જવા દઇ ઘડપણમાં ગોવિંદ ગાઓ!"

"ઓ દીકરા મારા બાપને એકસો ને ચાર વરસ થયાં હતાં; અને મને હાલ બાસઠ થયાં છે; હજુ મારા ધાર્યા પ્રમાણે મારો આવરદા બેતાળીશ વરસનો બાકી રહ્યો, પણ તારા કહેવા પ્રમાણે કાળ બળની અટકળ કરીએ તોપણ બેતાળીશનું અડધું એકવીસ વરસનું મારૂં આયુષ્ય બાકી ભોગવવાનું રહ્યું; માટે હજુ ગોવિંદ ગાવાની પંદર વરસની વાર છે સમજ્યો કે મારા મૂળીઆ?!"

"સમજ્યો મારા બાપ હું તમારૂં કહેવું બધુંએ સમજ્યો! આકાશમાંથી એકવાર બ્રહ્મા તમને બોધવા આવે તો પણ તમને કાંઇ બોધ લાગેજ નહીં, તમે તો તમારા મનનુંજ ધાર્યું કરો!"

"એ બચ્ચા એમ જો મનનું ધાર્યું ન કરીએ તો તારા જેવા જુવાનીઆ મારા જેવા કંઇક ઘરડાને ગજવામાં ઘાલી શુકરવારમાં ટકે ટકે હરાજ કરે, સમજ્યો કે મારા દીકરા?!"

"અરે ભગવાન આ બુઢ્ઢાનું ભેજુ તેં શાનું બનાવ્યું છે? આ ડોસો કાળના કાગડા ખાઇને અવતર્યો છે; તેને જગતમાં કોઇનો પણ ડરજ નથી! રાવણ અને કંસનો કાકો આ ડોસાને

કહું તોપણ ખોટું ન કહેવાય! એ મારા મસાણીઆ દેવતાઈ કાકા હવે આ બધી ખટપટ જવા દઈ ભગવાનને એકવાર ભજો."

"આ મારો બેટો મૂળીઓ આજે કાકાનો ગુરૂ બની ઉપદેશ આપવા આવ્યો છે! વાહરે ગુરૂ વાહ! સાંભળ-:

* * * *

"ગુરૂરાજ મારા ઘડપણમાં ગોવિંદ ગાશું;
હાલ કામથી નથી નવરાશું--ગુરૂરાજ•
હેન્ડબીલ અમે સાંભળ્યું તમારૂં,
જમપુર જવાનું બતાવ્યું બારૂં;
પણ ઘરનું ચોટયું છે કારભારૂં.--ગુરૂરાજ૦
મોટો છોકરો જુગારી થયો છે,
નાનો દીકરો વિલાયત ગયો છે;
એવો ધમરોલ ચાલતો રહ્યો છે.--ગુરૂરાજ૦
રાંડ કરમે મળી છે કજીયાળી,
નિત્ય કાળજાં પ્રજાળે ભમરાળી;
ત્યારે ઘરને શું મૂકવું બાળી.--ગુરૂરાજ૦
અમો મોટા કેવાયે વ્હેપારી,
રાત દીવસની ઘણી મગજમારી;
કયાંથી સાંભળીએ કથાઓ તમારી.--ગુરૂરાજ૦
સાઠ વર્ષની ઉમર થઇ છે મારી,
તોય આવી નથી આંખમાં અંધારી;
હજી લાવવી છે નાનકડી નારી.--ગુરૂરાજ૦

પછી ત્રાંબાની ખાખ ખુબ જમશું,
રાગ રંગ રીતમાં રોજ રમશું;
ત્યારે નવલી નારીને નિત્ય ગમશું.—ગુરૂરાજ૦
જ્યારે છોકરાનો છોકરા પરણશે,
તેના છોકરા ખોળા માંહી રમશે;
ત્યારે ચિત્તની ચિંતાઓ કાંક શમશે.—ગુરૂરાજ૦
સાઠ લાખની પુંજીમાં શું કરીએ,
સાઠ અબજ તીજોરીમાં ભરીએ;
ત્યારે શાન્તિ કાંક દીલમાંહી ધરીએ—ગુરૂરાજ૦
મોતી માણેક ને સોનું સંઘરશું,
વેપાર તો હીરાનો અન્યદેશ કરશું;
દેશ વિદેશની લક્ષ્મી લાવી ભરશું.—ગુરૂરાજ૦
પછી સોનાનાં નળીઆં છાવીશું,
દાળ ભાત સોના થાળમાં જમીશું;
કનક પાત્રમાં પાણી પણ પીશું.—ગુરૂરાજ૦
હજી આવરદા છે મારી લાંબી,
હજી કેડની નમી નથી કાંબી;
હાલ વૃદ્ધાવસ્થા નથી આંબી.—ગુરૂરાજ૦
જો હું ધર્મને પુન્ય કરવા લાગુ,
તો તો ઘરનો પરિગૃહ ત્યાગુ;
તેથી ભુંડાઇએ નિત્ય ભીખ માગુ.—ગુરૂરાજ૦
પેટ ભરવા કીધાં બધાં પોથાં,
ગમ નહી ને મારે છે સૌ ગોથાં;
એવાં શાને ખાંડુ હું તો થોથાં.—ગુરૂરાજ૦

સેવા અર્ચનમાં વખત શીદ ગાળું,
ઠાકર મૂર્તિને ભાવથી ન ભાળું;
નવલી નારીનું મુખ નિત્ય નિહાળું.—ગુરૂરાજ૦
સર્વ સાધનો લક્ષ્મી થકી સુઝે,
તેથી અંતરની આપદા બુઝે;
તેને વાપરતાં દીલ મારૂં ધ્રુજે.—ગુરૂરાજ૦
હજી થાશું બે ચાર મીલવાળા,
ત્યારે બાંધવા છે બારસોક માળા;
તેમાં કયાંથી ફેરવીએ માળા.—ગુરૂરાજ૦
ગુરૂ સોનાના કીમીઆ બતાવો,
થઇએ ધનવાન ને લઇએ લ્હાવો;
તો તો અમને અતિશે તમે ભાવો.—ગુરૂરાજ૦
હજી કામ જ્ઞાતિનાં હાથ ધરવાં છે,
કૈંક દુસ્મનને દુર કરવા છે;
કહો કોની અમારે પરવા છે.—ગુરૂરાજ૦
દોઢા બમણા માંડીને દામ દેશું,
કરશું કબજે ઘરબાર તેની લેશું;
એમ લેણાં અનેકનાં લેશું.—ગુરૂરાજ૦
હજી આભ ઉડળમાં મારે લેવું,
એવાં કામ છે નવસો ને નેવું;
જુઓ ક્યાં છે તેમાં ફુરસદ જેવું.—ગુરૂરાજ૦

મહીકાંઠા ગેઝેટ પત્ર.

"ઓ મારા કાકા નવ ગજના નમસ્કાર તમને! હું હાર્યો અને તમે જીત્યા. આ ભગવાનને ભજવા હોય તો ભજજો, નહીં

તો મોટા ઘરામાં પડીને મરજો! મારા બાપ મારા તો લમણા ફુટ્યા. આતો બધું પત્થર ઉપર પાણી, ધુળ પર લીંપણ અને ભેંશ આગળ ભાગવત! કાકાને બે બોલ શીખામણના સંભળાવતાં કાકાએ મારી ત્રણ પેઢી વાંચી માટે છાણના દેવને કપાસીઆની આંખો! જય સદગુરૂ આ ભવમાં તો સામા મળ્યા પણ ફરી આવતા ભવમાં ન મળશો મારા બાપ!" આ પ્રમાણે થાકી કંટાળી ફાધર વિલિયમ પુરૂષોત્તમ રાયજીની જ્ઞાતિનો પોળનો અને પાડોશના મિત્રનો છોકરો મૂળશંકર જે જરા આકળો, ઉતાવળો બટકબોલો અને સ્પષ્ટવક્તા પંડીત કહેવાતો હતો; અને જે ઘણા દીવસથી રાયજીના રંગ ઢંગ જોઇને બળી ઉઠયો હતો, તે આ વખતે રાયજી પાસે આવી ખૂબ કકળ્યો, અને કહેવાના ન કહેવાના ઉભરા જેટલા આવ્યા તેટલા તમામ રાયજી આગળ નાના મોઢે હુંકારા ટુંકારાનું ભાન રાખ્યા વગર કાઢી નાંખ્યા. રાયજી ડોસા પણ કાંઈ જેવા તેવા નહોતા; તે પણ જમાનાના ખાધેલ રૂષ્ટ પુષ્ટ માતેલ સાંઢ જેવા હતા. મૂળીઆના બોલ સાંભળી તેમને કાંઈ પણ અસર થઈ નહીં અને ઉલટું મૂળીઆનું હાસ્ય કરી તેને તથા તેના કુટુંબને ઉધડું લેવા માંડયું. છેવટે ઉપદેશ આપતો મૂળીઓ હારી મુઠીઓ વાળી કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી ડોસા ઉપર દાંત પીસતો ઘરમાંથી બહાર નીકળી માર્ગેગુરૂ થઈ ગયો. ફાધર વિલિયમ રાયજી મૂળીઆના ગયા પછી મનમાં ફુલાવા લાગ્યા, અને જાણે શાસ્ત્રના વાદ વિવાદમાં એક મહાન પંડીતને મહાત કર્યો હોય તેમ હુંપદ ધારી મુંછમાં હસતા હીંચકા ખાવા લાગ્યા. આશરે

અર્ધા કલાક સુધી હુપદના વિચાર તરંગમાં તલ્લીન થઈ છેવટે રાયજી ઉઠ્યા અને માંથે પાઘડી ઘાલી પોતાના એક મિત્ર માધવરામ ફોજદારને મળવા ગયા. આ ફોજદાર સાહેબ પણ આબેહુબ રાયજીના પ્રતિબિંબ રૂપે હતા. હરીના જન તો હરીના જેવા એવાજ રાયજીના મિત્ર ફોજદાર સાહેબ પણ હતા. રાયજીએ ઘણીકવાર ફોજદાર સાહેબનો હાથ ભરાવ્યો હતો; અને એકાદ બે કેસમાં બંને મિત્રોએ એકત્ર મળીને સારી રીતે પેટને ઠંડુ કર્યું હતું. રાયજી જે કાંઈ કાર્ય ફોજદાર સાહેબને સોંપતા, તે કાર્ય ફોજદાર સાહેબ ઘણીજ કાળજીથી અને ખંતથી કરતા. કોઇ પણ કાર્યમાં ફોજદાર સાહેબનો હાથ ખાલી રહેતો નહીં; વખતે એકાદ કેસમાં ખાલી જાય તો બીજા કેસમાં બમણો તમણો હાથ ભરાતો અને માલ મલીદો મળતો; આ પ્રમાણે ફોજદાર સાહેબની જબરી ઓથથી અને સ્હાયતાથી રાયજી એક ધારાશાસ્ત્રી વકીલ બારીષ્ટરના જેટલો દમામ રાખતા; અને ફોજદારી કોર્ટના એક બાંકેખાં ખેરખાં થઇને ફરતા. જે કોઈ રાયજીની હડીમાં ચડતું તેને રાયજી સારી રીતે નીચોવી લેતા હતા. ફોજદાર સાહેબને અંગે રાયજીના જીલ્લાનું પોલીસખાતું પણ રાયજીને સારી રીતે માન આપતું અને તહેનાત ઉઠાવતું. પ્રસંગોપાત રાયજી પણ પોલીસને ચેરી મેરી ચાંપી પ્રસન્ન કરી કાર્ય સાધી લેતા હતા. પોલીસના પાસ અને ફોજદાર સાહેબની હાશથી રાયજી ધોળે દીવસે હકુમત ચલાવી ધારે તેને એકવાર લોઢાના ચણા ચવરાવી દેતા હતા. કાજીને હાજીથી રાજી રાખવાની વિદ્યા રાયજી સારી રીતે શીખ્યા હતા

એટલે જમાનામાં તે ઉઘાડા પડતા નહીં; વખતે કોઇપણ પ્રકારની ન્યુનતા દૃષ્ટીગોચર થતી તો તરતજ ફોજદાર સાહેબ ચાનક ભરી સુચના આપી રાયજીની ખામીને સુધારી ખુબીમાં ફેરવી દેતા હતા. આત્મસ્તુતિ ખુશામત યા જી જી કહી રાજી કરવાની મોહુની રાયજી પાસે એવી તો જબરી હતી કે એકવાર ભલભલા અધિકારી અમલદારની કડવાશને મીઠાશમાં મેળવી લેતા હતા. ગમે તેવા કડક ઓપરીવાળાને ગોળ જેવો નરમ બનાવી દેતા હતા. વાર તહેવારે—નાતાલ દીવાળીના પ્રસંગે ફળ ફળાદીના કંડીઆ, જામનગરીના પકવાનની વાનીઓ, દારૂખાનું અને બીજી ફેન્સી ફરનીચરની ભેટ સોગાતો મોકલી અમલદાર વર્ગની કૃપાને પાત્ર થતા હતા. યુરોપીયન અધિકારી વર્ગને ગાડી ઘોડા બ્રુમ વિકટોરીઆ વગેરે જે કાંઇ હરવા ફરવાનાં અને આનંદ વિલાસનાં સાહીત્યની જરૂરીઆત જણાય તે તમામ પુરી પાડી જેન્ટલમેનમાં ભળી જેન્ટીલીટીને ગ્રહણ કરી જમાનાના રંગમાં ભળી જતા હતા. જેણે સમો સાધ્યો તેણે સર્વ સાધ્યું એ પ્રમાણે 'એસાકુ મીલા તેસા અને તેસાકુ મીલા તઈ એ તીને મીલકે સાથે તતુરી બજાઈ' એ પ્રમાણે માધવરામ ફોજદાર અને રાયજી ફાધર વિલિયમની જોડીએ રાયજીના જીલ્લાની તમામ ખોડ ભાગી હતી. જ્યારે રાયજીના મનમાં કોઈ પણ કાર્યની વાત કરવાનો ડુંમો ભરાતો હતો ત્યારે તરત તે માધવરામ પાસે જતા અને વાત કરી હૃદય ખાલી કરતા હતા. અત્યાર સુધી રાયજીએ જે જે કાંઇ સુધારાનાં પુનર્લગ્નનાં અને અન્ય વિવાહાદીકનાં કાર્યો કર્યાં હતાં, તે તમામ કાર્યમાં માધવ-

રામની અનુમતિ સમાએલી દૃશ્યમાન થતી હતી. આ વખતે રાયજીના મનમાં પાછળથી મૂળીઆના ગયા પછી કુંદન સંબંધી કાંઇ અસર થવાથી તેને વાસ્તે શું કરવું તેની સલાહ લેવા સારૂ રાયજી ફોજદાર સાહેબને ઘેર આવ્યાં.

"આવો રાયજી પધારો, આ વખતે તમારાં પગલાં કયાંથી?"

"સાહેબ જાણો છોને કે 'ભૂતનું ઠેકાણું આંબલી' તેમ રાયજીને વાત કરવાનો વિસામો માધવરામભાઈ!"

"વાહરે રાયજી વાહ, તમે પણ ઠંડી કરવામાં જબરા છો. ચાર તમારી રાત્રે કોઈ જન્મ્યું જણાતું નથી."

"એ બધો આપ જેવા સન્મિત્રનો પ્રતાપ છે."

"કહો શેવકને કાંઇ સેવા!"

"સેવામાં એજ કે આ મિત્રને હરદમ આપની મહેરબાનીના મેવા આપવા."

"સાહેબ સર્વદા હું તો તમારોજ છું."

"એ મારાં ધન્ય ભાગ્ય છે."

"કહો શો હુકમ છે?"

"આ સાળુ કુંદનનું કરવું શું? તેની વાત આજ કાલ શહેરમાં બહુજ ચર્ચાય છે; એ છોકરીજ ભાર લગની છે. આ કાંઈ તેના વિવાહની વાત કાઢી કે તરતજ કોણ જાણે કયાંથીએ વિધ્ન આવે છે, તેની કાંઈ સૂજ પડતી નથી. આ ચાર છોકરીઓનાં લગ્ન સપાટાબંધ કરી નાંખ્યાં, અને આ પાંચમીથી તો હું બહુજ કંટાળ્યો; વાસ્તવિક રીતે સત્ય કહું તો મારા હાથ હેઠા પડ્યા; અને હું સગાં વ્હાલાંમાં હળવો પડયો. આ ચારનાં

લગ્ન ક્યારે થયાં અને ક્યાં ગયાં તે તો એક આંખ મીંચામણી જેવો પ્રસંગ વીતી ગયો અને સોનો ભાર રહી ગયો; પણ આ પાંચમી તો પનોતી નીકળી અને ફજેતીના ચાકડે હું ચઢયો! આ છોકરીની માને આરની ચોરીમાં પાણીમાં મુઠીઓ ભરાવી કાર્ય કાઢી લીધું; પણ આ વખતના કુંદનના પ્રસંગમાં તો તે કોઈ પણ રીતથી ભોળવાતી નથી. હવે તો સાફ તે ખુલ્લી રીતે મારાથી વિરૂદ્ધ પડી છોકરીની જોડે વાયરે ચઢી ભાવનગર તેને પીયર ચાલી ગઈ. થોડાક માસ અગાઉ હું ત્યાં ગયો હતો અને તેમને સમજાવી અમદાવાદ લાવવાનો સારી રીતે આડંબર આદર્યો હતો, પણ સર્વ પ્રયત્ન મિથ્યા ગયો; અને સાળાના હુંકારા ટુંકારા ખાઈ વીલે મોંઢે પાછા ફરવાનો વખત આવ્યો. મારો સાળો અમીધર બહુ માથાનો ફરેલ અને પ્રપંચનો ભરેલ છે; વખતે લાગ આવ્યે સમો સાધી હીરાલાલને એકદમ રાતોરાત બોલાવી કુંદનનો હાથમેળાવો કરી મારૂં નાક કાપી લે તો મારે અફીણ ખાઇ મરવાનો વખત આવે. મારે અને તેને જબરી ઝપાઝપી અને ઘણુંજ બોલવું થયું હતું, તેથી મને ખાસ ડર રહે છે કે રખેને તે કાંઇ નવા જુની કરી મારૂં ઘસી નાખે, માટે ફોજદાર સાહેબ મારી આબરૂ અને ટેક એ સૌ તમારા હાથમાં છે. સત્તા આગળ શાણપણ નકામું છે. રાજ અમલ અને પોલીસ સત્તા એતો પ્રભુ પ્રભાવ છે. ફોજદારી એતો ખુદ ખુદાઇ પ્રભુપણું છે. ખુદાના ફીરસ્તા એકવાર પોલીસ આગળ પાણી ભરે છે. ઘડી કેડે ગમે તે થાય, કાલે ભલે કોર્ટમાં ઇન્સાફ થાય પણ એકવાર ધારે તે પળે ફોજદાર ગમે તેવા માતબર અફલાતુન

આસામીની ઈજત લઇ નાંખે અને તેને પાણીથી પાતળો કરી જોત જોતામાં કદમમાં શીર નમાવરાવી ખડો કરે, માટે મારા મહેરબાન મારી બાંહ્ય ઝાલી મને મદદ કરો અને સત્વર એ અમીધરનો ગર્વ તોડી કુંદનને મારા ઘરમાં ખડી કરો. મારા મુરબ્બી મારૂં માથું તમારા ખોળે છે; મારો મોભો અને ડાચાનો આ થોભો તમારા હાથમાં છે!" આ પ્રમાણે કહી પેચીલો રાજખટપટી રાયજી ડોસો એક પળમાં માધવરામ ફોજદારના પગમાં પડી લટપટ ચલાવી કામ કાઢવા મંડયો!

"અરે હાં હાં રાયજી આ શું કરવા માંડયું? શું મને તમે ગમાર ગણો છો અગર લાંચીઓ-પૈસાનો ખાઉધર જાણોછો કે આટલી બધી ભુંગળ વગાડવા માંડી છે?"

"ના મારા મિત્ર ના, હું તમને મિત્ર ધર્મના મર્મને જાણનાર એક પરમ પવિત્ર નિષ્કામ દોસ્ત સમજું છું; પણ બન્ધુ હું અત્યારે ગભરાઇ ગયો છું, મને બોલવા ચાલવાનું બીલકુલ ભાન નથી, મારી નાથ અત્યારે તમારે હાથ છે."

"અરે પણ યાર હીંમત રાખો અને શું કરવું તેની સમજણ પાડો!? હું તમારો વેચાણ છું. જેમ કહો તેમ કરવા તૈયાર છું. તમારા કલ્યાણને વાસ્તે જો હું મારી જાતની કે નોકરી સુદ્ધાંતની પરવા રાખતો હોઉં તો આ તમારે ગળે હાથ! બસ હવે કાંઇ છે?"

"ધન્ય છે મિત્ર ધન્ય છે તમારા ધર્મને! બન્ધુ આ વખતે એક એવી પેરવી રચો કે બસ હાથ લીધેલી કોડી મન માગ્યો દાવ પાડી ધારેલી સોગટી મારી બાજી જીતાવી દે!"

"હાં એમ ધીરે રહીને કાર્યની વાત ઉકેલો ત્યારે સમજણ પડેને! આમ મોઘમ વાત કર્યે શું વળે?"

"જુઓ મિત્ર આ વખતે મારો વિચાર એવો છે કે આપણે છોકરીને તાબે લેવાનું અર્થાત કુંદનને કબજે કરવાનું વારંટ કઢાવવું; અને એ વારંટ તમારે લઇને મારી સાથે ભાવનગર આવવું અને ત્યાંના બેલીફ મારફતે બજાવી કુંદનને તાબે લઇ અમીધરનો ગર્વ ઉતારી અમદાવાદ આવવું. આ કાર્ય છે જીવસટ્ટાનું અને જોખમનું એમાં તમને વધારે–હદ ઉપરાંત તસ્દી પડશે પણ મારા મિત્ર મારો ટેક એક દુનિયામાં રહી જશે અને તમારો ડંકો થશે. હું તમારો મરતા લગી ઋણી અને દાસ રહીશ; અને વખત આવે છનમ છન્ના કરાવી ઘર ભરી દઇશ સમજ્યા મારા મિત્ર!"

"બસ એજ ને, જાઓ કાલ સવારના મેલમાં થાઓ તૈયાર! જાઓ ઘેર જમી પરવારીને મારી સાથે કોરટમાં આવવા તૈયાર થાઓ. આજ ને આજ સીરસ્તેદાર સાથે મસલત કરી વારંટ કઢાવું અને તમારી સાથે ડીટેકટીવના ડ્રેસમાં સજ થઇ ભાવનગર આવું, પછી કાંઇ અડચણ છે મારા મહેરબાન?"

"વાહ વાહ મિત્ર ત્યારે તો મને જીવતદાન આપ્યું સમજીશ."

"જાઓ એમાં જીવતદાન કાંઇ નથી પણ ફક્ત ફરજ છે. તમારૂં મેં ઘણું ખાધું છે; વખત આવ્યે જ્યારે હક નહીં થાય ત્યારે ફોજદારનાં ઘર કેમ ભરાશે? આ બધા વૈભવના તાગડધીન્ના શું પગાર ઉપર થાય છે? નાજી એ સર્વ આપ જેવા

સન્મિત્રનાં કાર્ય કરવાનોજ પ્રતાપ છે. માથા સાટેજ માલ મળે છે. એવાં તો કંઈક ચોકઠાં ઠામ બેસારી દીધાં; જાઓ રાયજી આનંદ કરો. તમે પણ મારે વાસ્તે ખૂબ કર્યું છે. હોય એ તો અન્યો અન્ય કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ છે!"

"હ્યો મહેરબાન ત્યારે હવે હું રજા લઉં છું, જમી કરી બપોરના કોરટમાં આવું છું."

"હા જી પધારો, નિરાંતે ખાઇ પી કોરટમાં આવવા પરવારો!"

આ પ્રમાણે મસલત કરી રાયજી અને ફોજદાર નવી શેતરંજ ખેલવા તૈયાર થયા. રાયજી તાબડતોબ જોર ભર્યો કદમે ઘેર આવ્યા; અને એકદમ નાહી ધોઈ જમી પરવારી અંગરખુ બંડી અને પાઘડી પહેરી તૈયાર થયા. સામે દીવાલ પર આયનો હતો તે હાથમાં લીધો અને પોતાનું મોં જોવા લાગ્યા એક હાથમાં જરા દીવેલ અને પાણી લઈ એકત્ર કરી મસળી મોં પર લગાવ્યું અને ટુવાલ લઈ મોંને ઘસી લુંછી સાફ કરી મુછોના આંકડા વાળવા લાગ્યા અને થોભીઆને પંપાળવા લાગ્યા અને એક ખુંખારો કરી મુંછે તાર દઇ રોફમાં છાતી કાઢી એકદમ ઉભા થઇ ઘર બહાર આવી શુકન જોવા લાગ્યા; એટલામાં સામેથી ગાય આવતી જણાઈ, એટલે એકદમ ઉમંગભેર ચાલવા માંડયું; તેની જોડેના ઘરમાંથી પણ એક રાંડીરાંડ નીકળી સીધી સટ ચાલી ગઈ. રાયજી જરાક ખંચવાણા પણ ગાય અને રાંડીરાંડ બંનેના સાથે શુકન થયા તેથી હર્ષ અને શોક સાથે ઉદ્દભવશે એમ માની મનમાં બડબડતા રસ્તો કાપવા

લાગ્યા. 'આટો કુટો ઘી ઘડો છુટા કેશે નાર, વગર ટીલાનો વિપ્ર મળે તો નિશ્ચે ખુટયો કાળ' કહી મનનું સમાધાન કરી રસ્તે પડયા. આશરે અર્ધા કલાકમાં ફોજદારી કોરટમાં ગયા અને માધવરામ ફોજદારને મળ્યા. ફોજદારે રાયજીને સ્નેહથી બોલાવી સન્માન કરી ખુરશી નંખાવી બેસાડયા. સિપાઇ પાસે ચાહનો કપ મંગાવ્યો અને રાયજીને આપ્યો તથા પાન મંગાવી આદરસત્કાર કર્યો. રાયજી પણ ચાહ પાનના માનથી અને તે વળી રાજસત્તા ભોગવતા ફોજદારના હાથના માનથી મનમાં મકલાઈ ગયા અને એક મોટું રાજમાન મળ્યું સમજી ઓફીસના રંગ ઢંગ જોવા લાગ્યા. આ વખતે તેમને સરકાર દરબાર અને ઘરબારનો બરાબર અનુભવ થવા લાગ્યો. ઓળખાણ પાળખાણથી વગસગથી અને કાંકરાની માફક પૈસા વેરવાથી અદાલતની અંદર ન્યાય અન્યાય કેવી રીતે વ્હેંચાય છે તેનો અચ્છો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. સાક્ષી પુરાવા અને બાહોશ વકીલ બારીષ્ટરોની ઝીક્થી ઘડી ઘડીમાં જુઠનું સાચું અને સાચાનું જુઠું કેવી રીતે થાય છે તે પણ સારી રીતે જોવાનો વખત મળ્યો. સગાં વ્હાલાં અને માયા મ્હોબતવાળા મિત્રોની સાક્ષીના પાંજરામાં કેવી છાતી ચાલે છે તથા કેટલે દરજ્જે અસીલોનાં કામ થાય છે તે પણ જોવાનું મળી આવ્યું. અદાલતોના અજબ તમાસા જોઈ રાયજીના મનમાંથી ધીમા ધીમા ઉદ્દગાર નીકળવા લાગ્યા:–

* * * *

" વાદી પ્રતિવાદી બંને વાદીને દ્રવ્યાદિવાળા,
વકિલ બારીષ્ટર લાવે આરો કેમ આદિયે;

માઝી ઈન્સાફી પણ એકે કદી અપાવે ન,
બાઝીખાવા તણું મળ્યું બેસી ગજ ગાદીએ.
કાયદો ન જાણે કાંઈ વાયદો મુદતનો દે,
ફેંસલે શો ફાયદો તે રાજી થૈ રજા દીએ;
કહે હરદાન હકે ચાલે ન બે છક્કા ફરે,
મક્કાના છે માજી કાજી ધર્મને ધક્કા દીયે.

* * *

આજ કલીરાજ માંહી રાજના સમાજ માંહી,
કોરટોના કાજ માંહી કેસ માર્યા જાય છે;
ખુટલ કામોરા ખુની ખુટડા વધ્યા છે ખુબ,
ખલકની રાંક ગાય તણાં ખડ ખાય છે.
હાય હાય ત્રાય ત્રાય આતે ન્યાય થાય છે કે,
ધનહીન ગરીબોની પત્તર ધમાય છે;
ન્યાય મરી ગયો નક્કી વખત નાતરે ગઈ,
હરદાન જમાનો તો આવો દરશાય છે." હરદાન કાવ્ય.

જોતજોતામાં માધવરામ ફોજદાર સાહેબ કામકાજથી પરવારી રાયજીને સાથે લઈ બીજા અધિકારી સાથે કાંક છાની છાની મસલત કરી વારંટ કઢાવી લીધું અને પોતે રજા મંજુર કરાવી ડીટેકટીવના લેબાશમાં રાયજી જોડે ભાવનગર જવા તૈયાર થયા. રાયજી અને ફોજદાર સાહેબ બંને જણા કોરટના બરખાસ્ત ટાઇમે ઘેર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ફોજદાર સાહેબ રાયજીને વાતચીતમાં પોતાની કાબેલીયત અને હુંશિયારી દાખવવા લાગ્યા.

"કેમ રાયજી સાહેબ જોયાં કોરટનાં કામકાજ ?"

"હા સાહેબ જોયાં-આજતો ધરાઈ ધરાઈને જોયાં !!"

"છે કાંઈ વિદ્વતાનું કામ ? મારા મહેરબાન, માણસ પારખતાં સમો સાધતાં અને જીભની મીઠાશ વાપરતાં આવડયું એટલે તરતજ અધિકારમાં આગળ વધ્યા. જો ખાલી ઠુંસમાં રહ્યા અને પ્રમાણિકતાના પુંછડાને વળગી રહ્યા તો તો ખરેખર ખર બન્યા સમજવા. રાત દીવસ જીભની મીઠાશથી અને લોઢાના ટાંટીયા કરી ઉપરી અમલદાર અધિકારી વર્ગનાં કામકાજ કરવાથી મહેરબાનની પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; અને જ્યાં મહેરબાની મળી એટલે તરતજ મહેર બાવાની થઇ; અર્થાત તરતજ હોદ્દામાં આગળ વધ્યા અને સાહેબને ગમ્યા જાણવા, સમજ્યા કે મારા રાયજી શેઠીઆ ?"

"હાજી બધું સમજ્યો, મારૂ બેટુ બધે પોલંપોલા ચાલ્યાજ કરે છે. બધે ખટપટના હોલ્લાજ પોલાણની હવામાં ઉડ્યા કરે છે; કહ્યું છે કે---

*   *   *   *

" વાંસ વધ્યો શત કાતળીનો પણ પ્રગટ છે માંહી પોલમપોલા,
ચાડીયાને મુખ વાત ચઢી છુપી ચાર પહોરમાં ચોળમચોળા;
ભિખ્ખારીને અધિકાર મળ્યો પણ છાક્યા છટેલનો છોલમછોલા.
પામે ભલે અધિકાર પરાક્રમ તો પણ કોળુ તે કોળમકોળા. ૧
મશ્કરો મશ્કરી નહીં તજે કદી બાઝી મરો મર બોલમબોલા;
સ્વારથીયુ સત્ય દોસ્તી સજે નહીં પોસ્તી તજે નહીં ઝોલમઝોલા;
નિર્લજ મુરખ મસ્તી તજે નહીં ધાક રખી દીયો ધોલમધોલા,
શંખીણી નારી જુગારીકી યારી છીનારીકી ઇજત પોલમપોલા. ૨

શ્વાનની પુંછડી સુમતણું દ્રવ્ય ત્યોં ગણિકા પુત્ર રૂપ અમોલા,
તાડની છાંય રૂ કલથાકો ખેતર વિંછણુ વેતર નેતર પોલા;
એદીની સાથગી કેદીનકો સુખ માલ ચોરી તપ એ દિન ઝોલા,
વારણુ દેખ ભસે બિન કારણુ ધારણુ ધુડની તોલમતોલા."૩

હરદાન કાવ્ય.

"યાર રાયજી તમે પણ ખૂબ પોકેલી માયા છો, તમારા મુખમાં પણ જાદુ છે. એક એક શબ્દ તમારો લાખ રૂપીઆનો નીકળે છે, તમે ગમે તેના પર એક નિમિષમાં ધારી અસર કરી શકો છો."

"એ બધું તમારા જેવા સ્નેહીનું પુન્ય છે. જ્યાં જીગરના જાણુ છે ત્યાંજ સ્નેહની જીગાન છે, બાકી જાફરાનકી કદર ગદ્ધીયા કયા કરત હે એવો ઘાટ છે."

"ચાલો સમય આવેજ સ્નેહીની પરિક્ષા થાય છે. વિપત્તિ એજ પ્રભુની વિભુતી છે."

"હાજી એમાં કાંઇ શક નથી, જાત ઉપરજ ભાત પડે છે, સંકટમાંજ દીલની કસોટી થાય છે."

"લ્યા રાયજી ત્યારે કાલે સવારે થાઓ તૈયાર! મેલમાં પરમાત્માનું નામ દઇ આપણે ભાવનગર રવાના થઈ જઇએ. સવારે બારોગાર હું તમને સ્ટેશન પર મળીશ. તમે તરત પરવારી હુંશિયારી રાખી પ્રભાતના પહોરમાં સ્ટેશન પર મારી રાહ જોજો." આ પ્રમાણે વિનોદ વાર્તા કરી રાયજી અને ફોજદાર જુદા પડયા. રાયજી ઘેર ગયા અને વાળુ કર્યું અને ઝટ સવારની તૈયારી કરી પથારીમાં આડા થયા. આખી રાત તેમને

બીલકુલ નિંદ્રા ન આવી. માંડ માંડ રાત પડખાં ઘસી ઘસીને વિચારમાળામાં અને સ્વપ્નાવસ્થામાં વિતાવી. રાતના ચાર વાગતામાં તે તરત ઉઠયા, ઝાડે ઝપટે જઈ દાતણપાણી કરી જલ્દીથી ન્હાઇ ધોઇ પરવારી ગયા. અધીરાઇ અને આતુરતાએ તેમને ઘડી પણ જંપ વળવા ન દીધો, સવારના છ થતાં સુધીમાં તો રાયજી તરત ઘર બહાર નીકળી માધવરામ ફોજદારને ઘેર જઇ પહોંચ્યા, અને તેમને સાંકળ ઠોકી જગાડી ઝટ તૈયાર કર્યા. માધીઆ અને ડોળીઆ બેની જોડી ચાહ પાણી પી ભાડાની ગાડી કરી સ્ટેશન ભણી વળી; મેલનો ટાઈમ થતાં બંને જણા ટીકીટ ખરીદ કરી ગુજરાત મેલમાં ભાવનગર તરફ રવાના થયા. ફુફાટા મારતો મેલ નિર્માણ કરેલ ટાઇમે ભાવનગર જઈ પહોંચ્યો. માધવરામ રાયજીને લઈ પોતાના મિત્રને ત્યાં ભાવનગરમાં રાત રહ્યા. બીજે દીવસે સવાર થતાં રાયજી અને માધવરામ બંને નિત્યકર્મથી ન્હાઇ ધોઈ જમી પરવારી દરબારી કોરટમાં બેલીફ પાસે ગયા, ત્યાં તેમને હીરાલાલ અને કુંદનના લગ્નના અકસ્માતની ખબર પડી. જાન લઈ આવતો હીરાલાલ અમરગઢના દરબારી રસાલા સહીત વહાણ ભાગવાથી ભર દરીયામાં ડુબી મુઓ અને કન્યા કુંદન ત્રીજા માળના ઝરૂખેથી ઉથલી પડી અને ભયંકર જીવલેણ અકસ્માતનો ભોગ થઇ માંદગીને બીછાને પડી છે. આ ખબર સાંભળતાં રાયજી અને માધવરામ બંને પારાવાર દીલગીરીમાં પડી મૂઢ થઈ ગયા. હીરાલાલ ડુબી મુઓ સાંભળી રાયજી કાંક મનમાં રાજી થયા પણ કુંદન મરવા પડી સાંભળી તેમના હોશકોશ ઉડી ગયા. બંને જણા છાના-

માના દરબારી કોર્ટમાંથી સમન કઢાવ્યા સિવાય ઘેર આવ્યા અને બપોરે અમીધરને ત્યાં કુંદનને જોવા જવાનો નિશ્ચય કરી ગંભીર વિચારમાં ગરકાવ થઇ ગયા.

આ બાજુ આનંદમાં આંસુ, લગ્નમાં વિઘ્ન અને રંગમાં ભંગ અનુસાર વિધી સોનારથી વ્યવહારીક વન્હીમાં વિશુદ્ધ થતી કુંદન વિરહ સંસારમાં ગોખમાંથી ઉથલી ચોકમાં પટકાઇ માંદગીને આધીન થઈ પથારીમાં પડી છે. નયનનું નીર હૈયાનું હીર જીવનનો મણી કુંદનનો હીરો હીરાલાલ જાનમાંથી બેજાન બની મહાસાગરનાં મસ્ત મોજાંના ભયંકર પંજામાં બેભાન. બની સપડાયો છે. અત્યારે કુંદન ગંભીર માંદગીમાં આવી રહી છે. વારે વારે મૂર્છીત થતી જાય છે. મામાની સંભાળભરી વૈદક સારવાર હોવા છતાં પણ કુંદનની તબીયત અતિશય લથડતી જાય છે. દવા દારૂના પ્રભાવથી તેની તબીયત કાંક કાંક સુધરે છે તો તરતજ હીરાલાલનું શું થયું હશે, તેના ગંભીર વિચાર તરંગમાં મન પર વધારે અસર થઇ કુંદન વારંવાર બેશુદ્ધ બની નબળાઈમાં આવતી જાય છે. કુંદનના ગંભીર મંદવાડને અંગે મામા પણ દરબારમાં નિયમિત જઈ શકતા નથી. મામાનો ઘણો ખરો વખત સગા સંબંધીઓના તારના અને કાગળના પ્રત્યુત્તરો પાઠવવામાંજ જાય છે. પંદર પંદર દિવસના અખંડ ઉજાગરાથી મામા અને મામાનું આખુ કુટુંબ તન્દુરસ્તીમાં લથડી પડયું છે. રાજદારબારનો માર, લગ્નમાં વિઘ્ન અને રાયજી તથા સગા વ્હાલાઓના ઠપકાના મોઘમ મારથી મામા તદ્દન લાચાર નિરાધાર અને પરવશ પડી ઓશિયાળા બની ગયા છે.

દુનિયામાં શું મોં લઇને ફરવું તેનો એક જબરો વિચાર થઈ પડયો છે. અત્યારે મધ્યાન સમય વ્યતીત થવા આવ્યો છે. પથારીમાં કુંદન અર્ધ નિંદ્રાવસ્થામાં આવી વિચાર તરંગમાં તદ્ લીન થઈ સુતેલી છે. પાસે પડખામાં મામી મહાલક્ષ્મી અને બ્હેન ગોમતી આડી થઈને પડેલ છે. જોડેના ખંડમાં ગાદી પર મામા અમીધર લમણે હાથ દઈ તકીઆને અઢેલી સૂતેલ છે. ગૃહ કાર્યમાં માતા મણીલક્ષ્મી કાળજાને કઠણ કરી આખા કુટુંબને હીમત આપતાં ગુંથાએલ છે. રાજદરબારી કાર્યમાં પુત્ર મણીધર પ્રસંગોપાત કુમક કરી પિતાને સ્હાયતા આપી રહેલ છે. ગોદાવરી ભાભી ઓસડવેસડની તરખડ કરી મણીલક્ષ્મી માતાને મદદ કરી સાસુ નણંદનો ભાર કાંક કાંક ઓછો કરે છે. આવી રીતે મામાને ઘેર કુદરતનો મામલો મચી રહ્યો છે. કુંદનના મગજમાં અજબ તરેહની વિચારમાળા ચાલી રહેલ છે. તેની પ્રકૃતિ એવી તો વિચિત્ર બની ગઈ છે કે સારા સારા વૈદોથી પણ તેના મંદવાડનું યોગ્ય નિદાન થઈ શકતું નથી. તેના માથામાં પડેલ ઘા ઘણાખરા રૂઝાઇ ગયા છે; અને એકાદ બે પાક ઉપર ચઢેલ છે. ઘાના પાકવાથી વખતો વખત જ્વર આવી જાય છે. બરડામાં પછડાવાથી થએલ મૂઢ મારથી બાઝેલ લોહીની ગાંઠો કેટલીક વીખરાઈ ગઇ છે, અને કેટલીક ગંઠાઇ ગઈ છે, અને એકાદ બે ઔષધના ઉપચારથી પાકી ગઈ છે. ઘડીકમાં કુંદન ઉંઘે છે તો ઘડીકમાં જાગે છે, ઘડીકમાં લવારી કરે છે તો ઘડીકમાં જડ સમાન પડી રહે છે, અર્થાત આવી અજબ દશાના રંગમાં કુંદન રંગાએલ છે. અત્યારે કુંદન જરા

જાગૃત થઈ આંખ ઉઘાડી પડી રહેલ છે. ગોદાવરીભાભી કુંદનને મીઠી મીઠી વાતો કરી મંદ મંદ જરા તરા હાસ્ય કરાવી રહેલ છે. આજ કુંદન પણ કાંક સ્હેજ સાજ ઉમંગમાં આવેલ છે; ઘણુંજ ધીમે સાદે અંતરગાન લલકારવું શરૂ કરેલ છે.

* * * * *

" સાચું કહું છું શાણુંરે; આ ટાણું તારે કામનાં હોજી;
ભર્યા રહેશે ભાણુંરે, આ આણું આવ્યાં રામનાં હોજી.
ઉદરમાં આરાધતો હરી હરી હરનીશ,
બહાર પડયો બુદ્ધિ ગઇ નાશી, સુઝી ન એકે દીશ;
ખાઇ લે ખાણાં ખાણુંરે, આ ટાણું તારે કામનાં હોજી ૦
પળમાં આવ્યા પળમાં જાવું, પળનો નહિ વિશ્વાસ;
આશા તૃષ્ણા અંતે તારી, સાથે બળશે ખાસ.
લઇ લેને આ લ્હાણુંરે આ આણું આવ્યાં રામનાં હોજી—૦
આશા ભર્યો તું આવીયો, સાંસા પડયા શા અહીં;
ફેરો ફોગટ આ થશે, સમજ સમજ મન માંહીં.
ગઇ લે ગોવિંદ ગાણુંરે, આ ટાણું તારે કામનાં હોજી—૦
વણ મુલ્યે વેચાય છે, અમૂલ્ય અદકી ચીજ;
લઇ લે લાગ ફરી નહિ આવે, કયાં તેરશ ને તીજ.
પાછળ મિથ્યા બ્હાનાંરે, આ આણું આવ્યાં રામનાં હોજી;
નહિ બેસે ત્યાં નાણુંરે, આ ટાણું તારે કામનાં હોજીઃ ૦"

શંકરલાલ ચંદ્રભાણ.

" ઓહો બ્હેન આજ તો ગાવા માંડયું! સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો!"

"ભાભી આજ કાંક તબીયતને વધુ આરામ જણાય છે."

" બ્હેન ઈશ્વર એનાથી પણ અધિક આરામ કરે."

"ભાભી પછી કાંઈ જાનના સમાચાર જાણવામાં આવ્યા."

" બ્હેન એ બધી લલુપતા હવે જવા દો, ડાકટરે તમને સમૂળગી બોલવાનીજ ના પાડી છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખો."

" ભાભી બા ક્યાં ગયાં? મારી પાસે તેમને બોલાવ?"

" બેટા કુંદન આ રહી, કેમ મારૂં શું કામ છે?"

" બા આજ તો મને ઠીક છે, મારી પાસે તું કેમ બેસતી નથી?"

" બ્હેન ધીમે ધીમે બધુ મટી જશે હોં, મારી લાડકી જરા પણ ગભરાઈશ નહીં."

" બા મારા બાપુનો કાંઇ કાગળ આવ્યો? તેમને મારા મંદવાડની ખબર પડી છે કે નહીં?"

"બ્હેન એમનો જો કાગળ આવે એવી વકી હોય તો આપણે અહીં ક્યાંથી રહીએ?"

" બા, મારા બાપુને કોઈ દીવસ પણ મારી દયા નહીં આવે? સદાએ એ એવાને એવાજ રહેશે? વખત આવે લીંબોળી પણ મીઠી થાય છે!"

" કુંદન જાતિ સ્વભાવ કદી બદલાતોજ નથી. દુનિયામાં બધાનું ઓસડ છે પણ સ્વભાવનું ઓસડ નથી. મનનું ધણી દુનિયામાં કોઇ નથી, મનનો ગુરૂ મન છે, મનોબળ મહા બળવાન ચીજ છે."

" બા, આટલા આટલા ખત્તા ખાધા તો પણ મારા

આપુને કાંઈ પણ અસર થતી નથી એનું શું કારણ ? દુનિયામાં કહેવત છે કે મનુષ્યને માથે જ્યારે વધારે વીતે ત્યારે તે વધારે ઘડાય અને વધારે ડાહ્યું થાય અને આ તો એ ભગવાન એના એજ રહે છે ! ”

“ બ્હેન સંસ્કાર બળ વધારે બળવાન છે. સંસ્કારમાંથી વિચાર પ્રગટ થાય છે, વિચારમાંથી આચાર પ્રગટ થાય છે; આચારમાંથી વ્યવહાર પ્રગટ થાય છે, અને વ્યવહારમાંથી સુખ પ્રગટ થાય છે, માટે માનવજીવનની ઉન્નતિને વાસ્તે ઉચ્ચ સંસ્કારની સારી અને મુખ્ય જરૂર રહે છે. ”

“ ખરી વાત છે, પ્રકૃતિ અને જાતી સ્વભાવ સુધરવા એ ઈશ્વિરી સત્તાનું કાર્ય છે; કેમકે:—

* * * *

“ ગર્ધવ ગાય ન થાય કદી મર તેડી સદા સુરભી નવરાવો,
ખ્યાલ કર્યે વિખ વ્યાલ તજે નહિ સાકર દૂધ ભલે ખવરાવો;
હોય કદા ગુણકા ન સતિ અતિ ગોવિંદ ગીત સદા ગવરાવો,
પ્રાણ ગયે પ્રકૃતિ નવ જાવત ક્રોડ ઉપાય કરી કવરાવો.
કાયર શુર કદીર બને નહિ જો કદી ઘાય ઘણી ઘવરાવો,
કાળી જીરી કડવી ન લગે કદિ ચાર તોલા ઊંટને ચવરાવો;
ચંડી પ્રસાદ ન દંડી લહે કદિ જવાર કરીને ભલે જવરાવો,
પ્રાણ ગયે પ્રકૃતિ નવ જાવત ક્રોડ ઉપાય કરી કવરાવો. ”

હરદાન કવી.

“ બ્હેન મનુષ્યના મગજના વિચારનાં વાતાવરણો જ્યારે જ્યારે મનુષ્યની અવસ્થા બદલાતી જાય છે, ત્યારે ત્યારે તેને

બદલાવાનો વખત મળે છે; પણ જો મનુષ્ય તે પ્રસંગે જ્ઞાનના અને નમ્રતાના ઘરમાં હોય છે તોજ વિચારમાળા ફેરવાઈ જાય છે; નહીં તો મદાંધપણામાં ઉલટી રીતે વધારે વિપરીતપણાને પામે છે. સંગતની રંગત લાગતાં જાતિસ્વભાવની જે ભૂમિકા બંધાય છે, તેજ ભૂમિકા મનુષ્ય માત્રને મરતાં જીવતાં સુધી સારી યા નરસી કાયમ રહે છે. જ્યારે કેવળ ઇશ્વરની દયાજ મનુષ્ય પર ઉતરે છે ત્યારેજ તે સંગતિ દોષથી વિમુક્ત થઈ વિશુદ્ધતાને પામે છે; નહીં તો:–

* * * *

" પીતળનું કદિ થાય ન કંચન જો અતિ તાપ દઇ તવરાવો;
બેશ બને બંગલો ન કદિ મર ઝાપરી શાલીંગથી છવરાવો;
કોડ દિયે ન કપુર બને મર પ્યાજને અમૃતથી પવરાવો,
હાદલ જાતિ સ્વભાવ ન જાવત કોડ ઉપાય કરી કવરાવો.
ગોલી ગરાસણી કે દી બને નહીં રાજરીતિ બહુ શિખવરાવો,
ભાગ્ય વિના ભિડ ભાગે નહિ મર ભૂપ ઉદારને ભેટવરાવો;
દુષ્ટ દવેશ ન લેશ તજે વર વેશ કરી ધર દીખવરાવો,
તોપણ જાતિ સ્વભાવ ન જાવત લાખ ઉપાય જો લિખવરાવો."

હરદાન કાવ્ય.

"કુંદન બ્હેન હવે જરા આરામ લ્યો, વધારે વાતચિત ન કરશો, નહીંતો મગજમાં પીડા થશે, લમણામાં શુળ આવશે. બ્હેન તમે જરા આઘાં પાછાં થાઓ, કુંદનને જંપવા દો."

"મામા હું હવે નહીં બોલું બસ પછી કાંઇ છે?"

"હા બ્હેન, તને તેથી શાન્તિ વળશે."

"સારૂ મામા" કહી કુંદને પડખું ફેરવ્યું અને ઘણાજ ધીમા સ્વરથી હૃદયગાન લલકારવા માંડયું:-

*　　*　　*　　*

" દુઃખી આ દીલની વ્યાધી, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
ઉપાધી ઉરમાં વાધી, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
વિતેલા દુઃખની વાતો, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
ઘાયલના ઘા તણી ઘાતો, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
હરીના મનની આંટી, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
ભરી ત્રિભુવનમાં માટી, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
રહે ન્યારો નચાવી જે, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
રચી ફંદો ફસાવે તે, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
ધરી પ્યાલો તલસાવે જે, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
લાલચથી જે લલચાવે તે, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
દીસે નહીં બંધ વાણીમાં, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
બતાવે અંત પાણીમાં, અજાણ્યા ઉર શું જાણે ?
વિતેલી કહું મને હારી, હૃદય જાણે હરી જાણે;
ત્રિભુવનની ખુબી ન્યારી, હરી માયા હરી જાણે "

"અંતરની પીડા અંતરની શાન્તિ વિના શી રીતે સમે? મનને નિરખ્યા વિના મનને શી રીતે ગમે ? જે કોઈ આવે તે મારી ખબર પૂછે, પણ મારા હીરાનું શું થયું તે કોઇ ન કહે ! અરેરે તે તોરણ આવી પાછા ગયા હશે ? વિધીએ મારી અને તેમની જગતમાં આવી રીતે હાંસી કરાવવી ધારી હશે ? હરી. હરી તારી માયા પ્રબળ છે, ત્રિભુવન તારી સત્તા અકળ છે. પ્રભુ જે કાંઈ કરે તે સારૂંજ કરે; ત્યારે અધીરા મન તું શું કામ

ચિંતા ધરે?! હશે એ પાછા ગયા હશે તો પણ એકવાર ફરીથી મામા મારો અને એમનો હાથ મેળવશે. અત્યારે સર્વ કોઈ મારાં શત્રુ થયાં છે. હું જે પુછુંછું તેનો જવાબ કોઈ આપતાંજ નથી. બધાં મને ઘેલીમાંજ ગણે છે. આડી અવળી વાતો કરી મને ઉડાવે છે. વૈદ્દોનાં બ્હાનાં બતાવી મને બનાવે છે. મારે હવે શું કરવું, સુખ દુઃખ વારા ફરતી છાંયા કાર્ય વિધીનું એવું ધીરજ ધારી મનને મારી હરી રાખે તેમ રહેવું; સુખ દુઃખ સઘળું સ્હેવું, હરીને કાંઇ ન લેવું દેવું."

આ પ્રમાણે મનના ઉભરા અને વાણી વિનોદ ભરાય છે અને ઠલવાય છે ત્યાં એકાએક રાયજી અને ફોજદાર સાહેબ ડીટ્રેકટીવના લેબાસમાં આવીને મામાના ઘરમાં દાખલ થયા. એકદમ રાયજીને આવેલા જોઇ ઘરનાં સૌ કોઇ ગભરાઈ ગયાં અને મામાને ખબર પડવાથી મામા પણ પળવાર ચકીત થઇ ગયા; સૌ કોઈ આભાં બની ગયાં; અને એકી ટસે હવે શું થશે અને રાયજી શું કહેશે તે પ્રસંગ નિહાળવા લાગ્યાં. રાયજી જોડે મેમાન ગૃહસ્થ આવેલ જોઈ અમીધર મામા આગલી પાછલી વિસારી દઈ વિવેકને યાદ કરી નમ્રતાપૂર્વક આવકારના ઉદ્‌ગાર કાઢતા રાયજી સમક્ષ આવ્યા.

"આવો પધારો પધારો રાયજી પધારો, એકાએક અણચિન્તવ્યા અને ખબર સમાચાર આપ્યા વિના તમારાં પગલાં ભલાં થયાં?"

"તમે શું પધારવા જેવું રાખ્યું છે કે અમે તમને ખબર સમાચાર આપી પધારીએ? શું કરીએ ભાઈ જખમારીએ,

આ છોકરી મોંઘમ માર મારે છે અને મોસાળમાં બેઠી બેઠી પત્તર જદે છે ત્યાં શું કરીએ ? ભોગ લાગ્યા મારા કે ભાઈ તમારે ઘેર વગર તેડે આવી આંગણામાં મરીએ ! કહ્યું છે કે ચલવો ભલો ન કોશકો હુહીતા ભલી ન એક, મંગનો ભલો ન બાપકો જો પ્રભુ રાખે ટેક ! ! "

"રાયજી હવે સમજણના ઘરમાં આવો ! આવા અવિચારી શબ્દો ન બોલો ! તમે તો મારા માથાના મુગટ કહેવાઓ, પુજ્ય કહેવાઓ, અરે એકવાર મારૂં છત્ર કહેવાઓ ! "

"માટેજ તમે મારૂં માન રાખો છો ? મારા મહેરબાન મારી તમે દુનિયામાં ફજેતી કરી, અને નાક કાપવા તૈયાર થયા; પણ પ્રભુએ મારી લાજ રાખી અને તમારા હાથ હેઠા પાડ્યા ! છોકરીનું માલીક કોણ ? મા બાપ કે મોસાળીઆં ? "

"જે ઉછેરે તે ! જે છોકરાનું હીત સાચવે તે છોકરાનો માલીક ! "

"જરા શરમાઓ ! ઢાંકણીમાં પાણી લઈ ડુબી મરો ! આ પરમાત્માએ તમને તાજો પરચો આપ્યો. તમારા પાપે આખા અમરગઢના રાજકુટુંબને પુણ્યું; હવે તો પાંશરા થાઓ, ડાહ્યા બનો ! ? "

"રાયજી પાપ મારૂં છે કે તમારૂં છે તે પરમાત્મા જાણે છે. અત્યારે આ સમય વાદ વિવાદ કરવાનો અને મેંણાં ટુણાં મારવાનો નથી. કુદન અત્યારે ગંભીર માંદગીમાં છે. ભલે તમે આવ્યા તો મારા શીર ઉપર છો. બ્હેનની ખબર લઈ ચાલ્યાં જાઓ, વધતી ઓછી કે લાંબી ટુંકી કરવાનો અત્યારે પ્રસંગ

નથી. વખતને વિચારો, વ્યવહાર દર્શનની કક્ષામાં રહો. શું બોલવું તેનો બોલતાં પહેલાં વિચાર કરો, બોલેલા શબ્દો પાછા કદી ન ફરે; અને નાહક જીંદગીનાં વૈર ઉભાં કરે એ ખાસ યાદ રાખો!"

"અમીધર અમીધર તમે જે કર્યું છે તેને વાસ્તે હું તમને શું કરૂં? મારી દાઝ શી રીતે હોલાય તેની મને ગમ પડતી નથી. જાઓ અત્યારે હું ગમ ખાઉં છું; અને તમને છચોક જણાવી દઉં છું કે છોકરી અને તેની માને મારી સાથે એકદમ અમદાવાદ રવાના કરો!"

"રાયજી રાયજી પ્રભુને ખાતર તો કાંઇક વિચાર કરો, આ કુંદનની અત્યારે કેવી હાલત છે, તે જરા આંખો ઉઘાડી જુઓ, પછી લઈ જવાને તૈયાર થાઓ."

"બસ હું તમને કહું છું તેમ તમે જલ્દી કરો. મારે તમારી દલીલ સાંભળવી નથી."

"રાયજી અંતે પસ્તાશો, તમારો દુરાગ્રહ તમને નડશે."

"ભલે જે થવાનું હોય તે થાય પણ હું કુંદનને લઈ ગયા વિના રહીશ નહીં."

"અરે કુંદન તો મરણ પથારી પર સૂતી છે; તેને જરા આરામ થવા દો, પછી લઈ જજો. હવે મારી ના નથી, હમણાં લઈ જવાની હઠ મુકી દો."

"હવે કેમ મુકાય? હઠ તો હાડ સાથે જડી, હવે એક ઘડી પણ તમારો વિશ્વાસ ન આવે!"

"રાયજી હું તમને કર જોડી કરગરૂં છું કે તમે કુંદનને

આરામ થતાં સુધી અહીં રાખો, પછી તમે જેમ કહેશો તેમ કરીશ.”

“કુતરૂં એકવાર રોટલો લઇ જાય, ફરી લેવા ન પામે.”

“બસ કરો રાયજી બસ કરો, વિનયમાં રહીને વાણી વદો, નહીં તો પરીણામ વિપરીત થશે.”

“હાં વિપરીત થશે, જોઉં છું કેવું વિપરીત થાય છે.”

“રાયજી તમે સગા છો તો મારા મુરબ્બી છો પણ મુરબ્બી શેના? આ ધડના, નહીં નાકના!”

“અમીધર તમારા રાજકારભારનો ભાર અત્યારે નહીં રહે! દીવાનગીરીનું ડહાપણ વ્યવહારમાં ન ચાલે, દીવાનગીરી તો દરબારમાં શોભે!”

“રાયજી આ તમારૂં સાસરૂં કહેવાય! આકરાપણું સાસરામાં ન બતાવાય! ખોપરીની ખુમારી ઘરમાં ઉતારાય!”

“એટલે હવે તમે કહેવા શું માગો છો?”

“કહેવાનું એજ કે જેવા આવ્યા છો તેવા મુંગા મુંગા કુંદનને જોઇ ચાલતા થાઓ, જે કાંઇ ઘટીત હશે તે સૌ વાસ્તવિકપણે સત્યતાની રસમ પર થઇ રહેશે.”

“અમીધર શું કરૂં કે તું મારો સાળો થાય છે એટલે મારા હાથ હેઠા પડે છે!”

“રાયજી શું કરૂં કે મારા બાપે તમને કુળના પાટલા પર બેસારી પૂજ્યા છે; તમે મારા બનેવી થાઓ છો એટલે મારે તમારૂં બધું સાંભળવું પડે છે!”

“અમીધર સમજી જાઓ!”

"હું સમજેલોજ છું."

"આ સાળા બનેવીનો વ્યવહાર હવે નહીં રહે!"

"રાયજી મોટા છો તે મોટાજ રહો, નાના થવામાં સાર નથી. મોટપણે બંધાયા છો, સંધાયા છો તો મોટપણાને વળગી રહો. મોટપણું મુકતાં ભાર ભાગી જશે; લાખનો હીરો પાણી ઉતરતાં રાખનો થશે!!"

"તો આજથી તું મારો સાળો નહીં અને હું તારો બનેવી નહીં."

"ઓ મોટા બોલતાં વિચાર કરો, અગ્નિ સૂર્ય અને બ્રાહ્મણ સમક્ષ વ્યવહાર બંધનથી બંધાએલા બંધનનો ભંગ ન કરો!"

"તો હવે એ બંધન તોડી નાંખો!"

"એ બંધનના બંધથી જ આ વિશ્વનો વ્યવહાર વાસ્તવિક રીતે ચાલ્યો જાય છે."

"અમીધર હવે એક બીજાને નાહી નાંખો."

"રાયજી મારા બાપે તમને ઘરબાર વેચી કુળવાનને જોયા અને પગ ધોઈ પહેરામણી આપી કન્યાદાન દીધું અને એક ધીંગા અને ઉંચા સંબંધી શોધ્યા તે શાને વાસ્તે? એક ઉજળા સંબંધના વાસ્તે, છૈયાં છોકરાંના રક્ષણની ઢાલને વાસ્તે કે કોક દીવસે કાળી રાત્રે સંકટના સમયમાં છોકરાંનો હાથ ઝાલે; જતી આબરૂને અટકાવી ટેકને નભાવી રાખે; બાપ સમાન બનેવીપદ ધારણ કરી ઉભય પક્ષને વડલાની છાંય સમાન શાન્તિ ઉપજાવી ઠારે ! સંસાર ઉનાળાના અંગારને મીઠી વૃષ્ટિ

કરી બુઝવી શાન્તિ સુધા વરસાવે ! નહીં કે આમ બંને બાજુથી નકટા થઈ બચકાં ભરી સાળાનાં હાડ લોહી ચુસી લે ! બ્હેન ભાણેજાનાં તીર બનેવી કામઠીમાં ચઢાવી સાળાની છાતી ચીરી નાંખે ! વગર તેડાવ્યે બિન અવસરે ન કરવાનાં કામ કરી જમ જેવા જુલમગાર થઈ ઓચિન્તા આંગણે આવી લાંઘવા બેસી સાળાની જાર બાજરી ઉઘરાવી ભાણેજ કોથળા ભરી રસ્તે પડે ! ટાંણે ટચકે દરિયા જેવડાં ડાચાં કરી બદામના બની સાળાના ઘરની નાત જાતમાં ટકે ટકે હરાજી કરી આબરૂ લુંટાવે!

"અમીધર બહુ બોલ્યાથી બગડે, તમારા કહેવાની અસર મને તલમાત્ર થાય એ આશાજ ન રાખશો. તમારાં લાંબાં ભાષણો અસીલોના ફેંસલામાં શોભે! મારે તો મુદ્દાનું કામ! જ્યાં મુદ્દો ત્યાંજ સંતોષ ! કહો હવે છેલ્લીવાર કહું છું કે કુંદનને મોકલો છો કે નહીં ?"

"બસ કુતરાની પુંછડી વાંકી તે વાંકીજ રહેવાની! શિલાના બંધ તેને વાસ્તે નકામાજ થવાના ! !"

"અમીધર આજથી હું તમારૂં સ્નાન કરૂં છું ને તમે મારૂં કરી નાંખજો !"

"એ રહેવા દો રાયજી બોલવું રહેવા દો ! અતિમાં મઝા નહીં; કજીઆનું મોં કાળું;--

*　　　*　　　*　　　*

"કજીઓ નામ કુહાડા સરખું, તિક્ષણ ધારા વાળું રે;
હરખ વૃક્ષને હણે હમેશાં, કજીઆનું મોં કાળું રે.

વિષમ વૃક્ષ કજીઆનું કહીએ, વચમાં કાંટાં વાળું રે;
ઝેર ભરેલાં ફળ છે તેનાં, કજીઆનું મેં કાળું રે.
કજીએ કૌરવનું કુળ ફેડ્યું, યાદવ કુળ પરજાળ્યું રે;
લંકાપતિને ક્ષણમાં રોળ્યો, કજીઆનું મોં કાળું રે.
મનુષ્ય દેહ દુર્લભ પામીને, સુખી થવાને સારૂ રે;
હળીમળી હેતે સૌ ચાલો, કજીઆનું મોં કાળું રે."

પ્રસ્તાવિક પ્રાચીન કાવ્ય.

"અમીધર મારૂં માની જાઓ, નહીં તો મારે મારા રૂપ પર જવું પડશે."

"રાયજી બ્હીક બતાવે શરમ ન રહે, બ્હીક કયાં સુધી કે જ્યાં સુધી શરમ છે ત્યાં સુધી; અને શરમ કયાં સુધી કે જ્યાં સુધી આંખ આંખને ગળે ત્યાં સુધી; અને આંખ કયાં સુધી કે જ્યાં સુધી બંધન રહે ત્યાં સુધી; અને બંધન કયાં સુધી કે જ્યાં સુધી સ્નેહ સગાઈ રહે ત્યાં સુધી! હવે તમે સગાઈ તો કાઢી નાંખી છે અને બંધન સ્નાન કરી કાપી નાંખ્યું છે, તોપછી મારે તમારા રૂપની શી પરવા? જાઓ જે થાય તે સુખે કરી લ્યો અને મારવો હોય તો આ ઉભો હું તમારા સામો!"

"અમીધરભાઈ, 'થોડેસે મીઠા' રાયજીની મરજી જ્યારે તમે આટલું બધું સમજાવો છો, છતાં પણ કુંદનને ઘેર લઈ જવાની છે, તો તમારે વચ્ચે આવવાની શી જરૂર છે?"

"માફ કરો મહેરબાન, તમારે વચ્ચે બોલવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી!"

"અમીધર રજવાડાની સત્તા અંગ્રેજી અમલમાં નહીં

ચાલે તારા સમક્ષ કોણ બોલે છે તેને તું ઓળખે છે?"

"મારે ફક્ત એમનેજ ઓળખવાની જરૂર છે."

"હાં એમનેજ ઓળખવાની, જરૂર છે? ઠીક ત્યારે કુંદનને એમને હવાલે કરો અને મને ઓળખી લ્યો!" કહેતાંની સાથેજ માધવરામ ફોજદારે ડીટેકટીવનો ડ્રેસ ઉતારી નાંખી ફોજદારના અસલ ડ્રેસમાં સજ્જ થઈ ઉભા અને આંખ કાઢી અમીધરને અમલદારી બતાવવા માંડી.

"મી. અમીધર હું તમને હુકમ કરૂં છું કે કુંદનને તમે રાયજીને સ્વાધિન કરો!"

"રાયજી ઈશ્વરને ખાતર તમે તમારા સોબતીને લઈ એક મીનીટમાં મારા મકાનની બહાર જાઓ!"

"અમીધર આ વૉરંટની રૂઇએ હું તમારા પર હુકમ કરૂં છું કે કુંદનને જલ્દી અમારે કબજે સોંપો!"

"હું પણ મારા વૉરંટથી તમને હુકમ કરૂં છું કે એકદમ બહાર જાઓ નહીં તો ખૂન કરીશ!" કહેતાંની સાથે તરતજ મામાએ તકીઆ પાછળના સંચમાંથી તમંચો બહાર કાઢી ફોજદાર પર તાકયો અને ફોજદારે પણ ઝટ મ્યાનમાંથી સમશેર કાઢી અને મામલો કટાકટનો ખુન પર ચઢી ગયો. એટલામાં ઘરનાં માણસોએ સોર બકોર કરી મૂકયો અને આડોશીપાડોશી દોડી આવ્યા તથા નોકર ચાકર એકદમ ગભરાતા હથિઆર લઈ ધસી આવ્યા.

"અરે કોઈ દોડો દોડો, ખૂન ખૂન, બચાવો, ઉગારો!"

"ચલાવો આપે તેને રામ, થઈ જાઓ સામા!" કહે-

મામા અર્માસ્ત્રપ્રસાદે તમંચો તાકી ફોજદાર માધવરામ પર તાક્યો: એટલે ફોજદાર પણ મ્યાનમાંથી
ઝટ લઈ સમશેર કાઢી તેના સામા ધસ્યા   ભાગ ૫ । જુઓ ચિત્ર ૧ લું.

તાંની સાથેજ એક ગોળીબહાર આરબ નોકરે ફોજદાર પર કર્યો કે ફોજદાર તરતજ સમય સાધી નીચા પડી બ્હાર ચુકાવ્યો અને નાગી તરવારે પટા ખેલતા આરબ ભણી ધસ્યા; અને આરબને નીચે નાખી છાંતી પર સમશેર તાકી ચઢી બેઠા; આસપાસના નોકર વર્ગે મામાના હાથમાંથી તમંચો ઝુંટાવી લીધો અને ફોજદાર સાહેબની સમશેર પકડી લીધી; અને રાયજીને બે હાથે કમરમાંથી પકડી લીધા; રાયજીએ ગાળોનો વરસાદ અમીધર પર વરસાવવા માંડયો; અને કુંદનની પથારી આસપાસ એક જંગ મચી રહ્યો; કુંદને કારમી ચીસ પાડી પછાડ ખાધી.

"ઓ પ્રભુ હવે મારી દોરી ખેંચ! આ પાપણીને તારા કદમમાં લઇ લે!"

"અરે ભગવાન આ જુલ્મ શો?" આ તે "પિતાની તાલમેલ કે સુતાની લે મેલ!" કહી તમામ અચંબામાં પડી ભયથી કાંપતાં એકી ટસે જોઇ રહ્યાં!

પ્રકરણ ૨ જું.

સુધારાનો બૉલ કે કુધારાનો કૉલ !

દોહરો.

પર નરનો પાણી ગ્રહી, હેતે કરતી હાસ્ય;
હવા હવામાં દોડતી, ઘરમાં ગમે ન વાસ.

ચક્ર ફરતું હોય છે ત્યારેજ તે પૂજાય છે, બ્રાહ્મણો પણ જ્યારે ફરતા હોય છે ત્યારેજ તે પૂજાય છે અને રાજા પણ જ્યારે ફરતો હોય છે ત્યારેજ પૂજાય છે, પણ જો સ્ત્રી ફરતી હોય છે તો તેનો સત્વર નાશ થાય છે, અર્થાત્ ચક્ર વિપ્ર અને નૃપ એ ફરતાં હોય છે તોજ માન મળે છે, પણ જો સ્ત્રી જે રખડતી ફરતી હોય છે તેને માન મળતું નથી અર્થાત્ ગોરી ગૃહમાંજ શોભે છે.

ગાતી ગૃહે ગોવિંદને ગોરી દીપાવે બારણું,
ભાવે ભટકતી હાટમાં તે માનીને મોટાપણું;
નાટક નિહાળે નેહથી બેસી પુરૂષની ચેમાં,
લટકા કરી ખુબ લ્હેરમાં લલના કુદે છે કેરમાં.

સચીવ વિનાનું રાજ્ય, આયુદ્ધ વિનાનું સૈન્ય, નેત્ર વિનાનું મુખ, વાદળ વિનાની વૃષા, દાન વિનાનો ધનવાન, ઘૃત વિનાનું ભોજન, સ્નેહ વિનાનો મિત્ર, પ્રતાપ વિનાનો રાજા અને ભક્તિ વિનાનો શિષ્ય જેમ વૃથા છે, તેમ અંકુશ વગરની કામની વૃથા છે, આળ પંપાળ છે.

* * * *

" જમાનો તો બદલાયોરે, હલાહલ કળજુગ આવ્યોરે.
જે પ્રમદા પડદે રહેનારી, તે ધરી લેડી પોશાક;
મીસ્તરનો કર ઝાલી બજારે, મ્હાલી રહી છે અથાગ.
અરે આડો આંકજ આવ્યોરે:—૦
નીતિ રીતી સૌ નેવલે મુકી, ઉર અંનીતિ ન્હાય:
ફેશનગાઇના ફંદે ફસાયા, રંક ને મોટા રાય.
ગાંઠેથી ગર્થ ગુમાવ્યોરે:—૦
ચોળી મટીને પોલકાં પેઠાં, પારસી ડ્રેશ પોષાય;
કંથ કહ્યાગરી કાન્તા મળે ના, વર વધુ વશ વરતાય.
એ તે વર કે ઘર જોયોરે:—૦
છાયલ છીદરી ગયાં છુપાઇ, ગવનથી ગુલતાન;
ચુડી મટી ચતુરામાં વધ્યું છે, બંગડીઆઇનું માન.
કાને એરીંગ અડાયોરે:—૦
બારીક વસ્ત્ર વપુએ ધારી, નારી હૈયે હરખાય;
અંગ તમામ દેખાઇ જ આવે, સુજ્ઞ જોઇ શરમાય.
ગુણકાનો વેશ ભજાવ્યોરે:—૦

રાંડી તો ઘર માંડી બેઠી, માંડી બાંધી પર પ્યાર;
ભક્તાણી થઈ દેવમંદિરમાં કરે છે વ્યભિચાર.
પતિવ્રતાનો પાર જ આવ્યોરે:-૧
પાન ખાઇ પીચકારી મારે, રાખે મુખડું લાલ;
બારીએ બેઠી નારી એ બોલે, બોલ મુખથી બેનાલ.
મલાજો છેક મુકાયોરે:-૦
લાયક ઉમ્મરની લલના કદી, વૈધવ્યતાને થાય;
પુનર્લગ્ન કરવા તેનું, શાસ્ત્રથી મૂકી માઝાય.
પત્રે ઢંઢેરો પીટાવ્યોરે:-૦
બાળા વરસે બાર જ કેરી, બાળકોમાંજ લેપાય;
જે રમી રાજી થતી ઢીંગલીઓ. તે ગર્ભવંતી થાય.
સારો દી જાય કહાયોરે:-૦

જમાના કાવ્ય.

*　　*　　*　　*

" નારી પર ઘર જાઇ જો અરે ભલો નહીં માત,
જો ઘર રહે નિદાન સો ચાલ ઢાલ પહિચાન,
ચાલ ઢાલ પહિચાન બહુરિ ઉત્પાત ન હોઇ,
જો કુછ લાગે દોષ અરે સુન આવે રોઇ.
કહે ગીરધર કવિરાય સમય પર દેત હૈ ગારી,
મરો પુરૂષ જિન જાન જબે પર ઘર ગઇ નારી. "

સાહીત્ય સંગ્રહ.

સંધ્યા ખતમ થવાની તૈયારીમાં છે. ચંદ્રરજની આછી આછી રીતે અવની પર પથરાતી જાય છે. અલબેલાં યુવક-યુવ-

ત્રીઓને કાંક અજવાળતી જાય છે. મોહન મંદીરીએ જતી મોહક મૂગ્ધાઓ સોડીયામાં કુંઠીયાં વાળી વાળી મંદ મંદ હાસ્ય કરતી પાંપણુ પલકાવતી અને ભ્રકુટીથી મોહની ભૂરકી વેરતી વેરતી રસ્તા પર દૃષ્ટીગોચર થાય છે. નવયુવાન ગૃહસ્થનાં બાળકો ઝીણાં સફેદ ચંદની જેવાં ધોતીયાં પહેરી ઉપર શરૂગતી મલમલનાં ઝીણાં પહેરણુ અને તે પર વેનીશીયનના વેસ્ટકોટ ચઢાવી રસ્તા પર આમ તેમ હરતા ફરતા નજરે પડે છે. કેટલાક ઘરડી ઘોડીને લાલ લગામ વાળા વૃદ્ધ જનો પોળોના ઓટલા ઉપર બેસી મુંછે વળ દેતા જતી આવતી સુંદરીઓનાં વંદન કમળ નિહાળ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે ચંદ્ર પ્રભાના રંગ ઢંગ અજબ રીતે અવલોકાયછે. આસ્તે આસ્તે જામની જામતી જાય છે. વખત સંધ્યાનો જોત જોતામાં વ્યતીત થવા લાગ્યો અને બરાબર નવના અમલની શરૂઆત થઈ.

આજ રાત્રીએ આપણી નવલકથાના સુધારક નાયક મધુકર પોતાની શાલગીરીની ખુશાલીમાં સ્નેહી સુધારક મિત્રોને બૉલ પારટી આપવાના છે. બોલને વાસ્તે તેમણે એક વિશાળ અને સુંદર બંગલો નદીપાર એલીસબ્રીજ નજીક ભાડે રાખેલો છે. ઘરમાં વૃદ્ધ માત પિતાને હરદાસની કથામાં જાઉંછું, એમ કહી બપોરના ગૃહ ત્યાગ કરી બહાર નીકળી પડેલ છે. સાથે આવવાને કુસુમે આગ્રહ દેખાડયા છતાં આજ તેને મધુકરે પડતી મુકી મન દુભાવીને કામ ચલાવ્યું છે. જ્યારથી વારાંગના મોંધાના ફંદમાં મધુકર પડયો હતો, ત્યારથી કુસુમ તેને ઘણી અપ્રિય થઈ પડી હતી. વખતો વખત કુસુમ મધુકરના હરકોઈ

સુધારાના કાર્યમાં વિરૂદ્ધ પડતી, અને કાર્યની કક્ષા ઉપદેશ આપી આપી જાત પર માર અને ગાળો સહન કરી બગાડી નાંખતી. કુસુમને જ્યાં માર પડતો કે તરતજ ડોસા ડોસી તેનું ઉપરાણું લઈ મધુકરને ધમકાવી સીધો દોર કરી નાંખતાં; આથી મધુકર ઘણી વખત મા બાપને અને સ્રીને સૂતાં વેચી અવાર નવાર બ્હાનાં બતાવી કાર્ય બારોબાર સાધી લેતો હતો. આજ રોજ ડોસાએ ઘણી જક કરી હતી, પણ મધુકરે પોતાની શાલગીરીની ખુશાલીમાં તેનો એક મિત્ર હરદાસની કથા કરી ચાહ પાણીનો મેળાવડો કરે છે એવું ચોકઠું ગોઠવી કાઢી રસ્તો માપી લીધો હતો. કુસુમ પણ સુધારક વર સારૂ કઢાપો કરી આંખો અશ્રુથી ભીંજાવી રહી હતી. આજકાલ કુસુમના મગજમાં ઘણીક અવનવી ચિન્તાઓ આવીને ભરાઈ હતી. તેના પર સાસરા અને પિયરના દુઃખનો વરસાદ વરસ્યા કરતો હતો. કુંદનના વિવાહ ભંગની વાત સાંભળીને, તે છેક દુઃખથી દબાઈ ગઇ છે. 'શિર પર આભ અને પગ તળે ધરતી, વચમાં બળી બળી બાળા મરતી' એવો ઘાટ કુસુમનો અત્યારે થયો હતો. સવારના પહોરમાં ઉઠી ન્હાઇ ધોઇ પરવારી પતિ પૂજન કરી ગૃહ કાર્યમાં આજ તે ગુંથાઇ હતી. જેમ જેમ દહાડા જતા હતા તેમ તેમ કુસુમનાં સાસુ સસરાનાં શરીર વધારે ને વધારે લથડતાં હતાં. એક બાજુ મધુકર પણ જમાનાના પ્રવાહમાં સુધારાના વાયરે ચઢી ફૅશનના ફંદમાં અધિકાધીક ફસાતો જાય છે અને બીજી બાજુ કંથ કલેશથી કુસુમ પણ કરમાતી જાય છે. આજ તો સાંજ સુધી મધુકરની ઘણીજ આશાભરી

રાહ કુસુમે જોઇ પણ સાહેબ બીલકુલ પધાર્યાજ નહીં. પતિની જન્મગાંઠના આનંદના દીવસમાં પત્નીને કોઈ પણ પ્રકારનો ભાગ નહીં મળવાથી કુસુમના સંતાપનો આજે પાર રહ્યો નહોતો. કુસુમ તથા ડોસા ડોસીએ આજે ધરાઇને ધાન પણ ખાધું નહોતું. ઘરનાં બધાં માણસને પાણીમાં સુઠીઓ ભુરાવી મધુકર આજરોજ બોલ પાર્ટીની યોજનામાં ઘણીજ ઉંડી રીતે ગુંથાઈ સંધાઈ બંધાઈ ગયો હતો. પાણી પીવાની કે કોઇની સાથે વાતચીત કરવાની આજે તેને બીલકુલ ફુરસદ નહોતી. સુધારક જોડલાંઓ શી રીતે પ્રસન્ન થશે અને બૉલની કપલોમાં કેવી વાહ વાહ કહેવાશે, તેનાજ વિચારમાં તે તલ્લીન રહેતો હતો. મેમાનોની સરભરા સારૂ તેણે તેના મિત્રોને હદ બહાર ટોકણી કરી ચાનક આપી બંગલામાં રોકી રાખ્યા હતા. બૉલના આનંદમાં વધારો કરે તેવું એક સ્ટ્રીંગ બેન્ડ પણ ખાસ કરીને રોકયું હતું. બંગલાને પણ સારી રીતે આસોપાલવનાં તોરણથી ફૂલ પાનથી અને ધ્વજા પતાકાથી શ્રૃંગારી એક અલૌકિક રાજમહેલ જેવો બનાવ્યો હતો. બંગલાના દરેક ખંડે ખંડમાં કાર્બાઈડ અને ઇલેકટ્રીકની ચકચકીત લાઇટ ગોઠવી હતી. આખા કમ્પાઉન્ડમાં ઠેરઠેર કીટસન લાઇટ ટાંગી દીધા હતા. બરાબર મુકરર કરેલ ટાઇમનો ટકોરો થતાંજ મધુકર બંગલાના કમ્પાઉન્ડના ગેટ પર આવી એક આરામ ચેર પર બેઠો. હાથમાં ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ પત્ર રહી ગયું છે. આંખે સોનેરી ચશ્મા જળહળી રહ્યાં છે. સાહેબ બહાદુર પૂર નવાબી લેબાશમાં સારી રીતે અમીરાઇ ટાપ બતાવતા દમામમાં છાપુ વાંચી રહ્યા છે.